

Toelichtingsdocument conceptexamenprogramma's

MAATSCHAPPIJLEER

Toelichtings- document

Conceptexamenprogramma's
maatschappijleer voor vmbo,
havo en vwo

September 2024

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs

Luuk Kampman en Han Noordink

Met dank aan

De vakvernieuwingscommissie en de advieskring maatschappijleer

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 3.8055.005

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Functie van de examenprogramma's	5
1.2 Uitwerking van de examenprogramma's	7
1.3 Uitwerking van de syllabi	8
1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school	8
2. Inhoudelijke toelichting	9
2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's	9
2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen	9
2.1.2 Curriculaire uitdagingen	10
2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's	12
2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?	12
2.2.2 Historische ontwikkeling	13
2.2.3 Van karakteristiek naar raamwerk	13
2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	23
2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid	23
2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen	24
2.2.7 Samenhang tussen vakken	25
2.3 Toelichting op concepteindtermen	25
2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen	26
2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen	27
2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden	27
2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid	27
2.3.5 Aandacht voor burgerschap	28
2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid	28
2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit	29
2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep	29
2.4 Advies wijze van afsluiting van maatschappijleer	30
2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhouden en omvang	31
2.4.2 Eerste stap naar gewenst scenario (3-5 jaar)	34
2.4.3 Gewenste scenario (8-10 jaar)	35
2.4.4 Adviezen over passende wijzen van afsluiting	35

3. Proces	38
3.1 Inrichting van de actualisatie	38
3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie	38
3.1.2 Advieskring	38
3.1.3 Leerlingbetrokkenheid	39
3.1.4 Kwaliteitsmonitoring	40
3.1.5 Expertpoule	41
3.1.6 Redactie	42
3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie	42
4. Conclusies, adviezen en vervolg	45
4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen	45
4.2 Adviezen vanuit vakspecifieke werkopdracht	45
4.3 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's	45
4.4 Kerndoelen en examenprogramma's	46
4.5 Fase van beproeven	46
4.5.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi	47
4.5.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's	48
4.5.3 Opleveren van handreikingen	49
4.5.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven	49
5. Referenties	50
Bijlagen	55
1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	55
1.1 Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen	55
2. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw	57
2.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo	57
2.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo	58
3. Samenstelling vakvernieuwingscommissie	59
4. Samenstelling advieskring	60
5. Geraadpleegde vakexperts	61
5.1 Vooraf benoemd	61
5.2 Gedurende het proces geraadpleegd	61

1. Inleiding

Examenprogramma's en het Referentiekader Taal en Rekenen gelden als het landelijk curriculum voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso).

Het ministerie van OCW gaf SLO in oktober 2021 [opdracht](#) om examenprogramma's te actualiseren voor de vakken Nederlands, moderne vreemde talen, maatschappijleer, wiskunde havo-vwo en de natuurwetenschappelijke vakken. Daarnaast brengt SLO advies uit over de toekomst van het Referentiekader Taal en Rekenen. Zomer 2022 startten de vakvernieuwingscommissies voor bovengenoemde vakken. In januari 2023 startte de actualisatie van de examenprogramma's Fries en klassieke talen, vanwege de verwantschap met Nederlands en moderne vreemde talen. De actualisatie betreft de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo.

1.1 Functie van de examenprogramma's

In de bovenbouw vo doen leerlingen eindexamen ter afsluiting van hun onderwijs op vmbo, havo of vwo. Leerlingen doen examen in meerdere vakken en programmaonderdelen. Voor elk vak beschrijven examenprogramma's in zogenoemde eindtermen wat er aan het einde van het vo bereikt moet zijn om het vak met succes af te ronden.

Hoewel het een bewuste keuzes was om de eindtermen in 2007 globaal te formuleren, bieden ze leraren, schoolleiders en andere direct betrokken weinig tot geen houvast om onderwijs en toetsing vorm te geven. De beschreven inhouden en globale formulering waren de aanleiding tot de actualisatie van examenprogramma's.

De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen bevatten die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal bereikt moten hebben. In tegenstelling tot de vorige generatie gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen. Examenprogramma's bevatten:

- een karakteristiek dat de visie op en de positie van het vak in de bovenbouw vo beschrijft;
- een set van eindtermen bestaande uit doelzin en uitwerking, geordend in (sub)domeinen;

- voor vakken met een centraal en schoolexamen: de verdeling van inhouden over het centraal en het schoolexamen;
- een begrippenlijst met belangrijke vakspecifieke begrippen.

Examenprogramma's gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in de bovenbouw vo, vastgesteld door de overheid. Ze dragen bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum. Ze geven richting en bieden kaders voor verdere uitwerking naar onderwijs- en toetsprogramma's. De examenprogramma's zijn zodanig opgebouwd en geformuleerd dat leraren, schoolleiders en bestuurders ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en zelf accenten kunnen leggen op basis van de leerlingpopulatie of identiteit. Examenprogramma's fungeren daarmee – net als kerndoelen – als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling. Ze zijn onderdeel van de eigen kwaliteitszorg voor scholen.

Geactualiseerde examenprogramma's hebben op hoofdlijnen drie kenmerken:

❑ **Een ambitieus curriculum**

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs aan alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt in de examenprogramma's vorm door de keuze van inhouden, de perspectieven op die inhouden en de formulering ervan. Ook wordt recht gedaan aan de diversiteit in de samenleving. Voor elke schoolsoort en leerweg ligt de lat hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen. Afstemming vanuit de onderbouw vo en met vervolgonderwijs is een belangrijk uitgangspunt. Ook de afstemming tussen schoolsoorten en leerwegen wordt meegewogen.

❑ **Een betekenisvol curriculum**

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De examenprogramma's weerspiegelen dat de inhouden gericht zijn op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde examenprogramma's bestaan uit doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen beschrijven. Deze zijn zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden. Goede beheersing van taal- en reken-/wiskundevaardigheden in alle (relevante) vakken naast Nederlands en wiskunde, zijn een belangrijk uitgangspunt. Loopbaancompetenties worden in ieder examenprogramma met vakinhouden verbonden.

□ **Een afsluitbaar curriculum**

Een goede afstemming tussen curriculum en toetsing is cruciaal. De examenprogramma's doen recht aan de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van zowel schoolexamen (SE) als centraal examen (CE) in de diplomabeslissing. De wijze van afsluiting past bij de visie op en inhouden van de examenprogramma's in de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Voor de gewenste afstemming tussen bedoeling en inhouden van examenprogramma's en centrale examinering, kan onderscheid worden gemaakt tussen de gewenste uitwerking van SE-CE over 8-10 jaar en de eerste stap daar naartoe (3-5 jaar).

1.2 Uitwerking van de examenprogramma's

De huidige examenprogramma's verschillen zeer in hoe de eindtermen zijn geformuleerd en hoeveel het er zijn. De geactualiseerde examenprogramma's zijn qua architectuur, omvang en mate van concreetheid veel meer gelijk.

De examenprogramma's zijn bovendien voor vmbo, havo en vwo gelijktijdig ontwikkeld. Daarmee wordt een soepele overstap tussen schoolsoorten en leerwegen gefaciliteerd. Bij de uitwerking is kritisch bekeken in hoeverre inhouden in alle schoolsoorten en leerwegen passend zijn voor de leerlingen. Ook is bekeken in hoeverre ze aansluiten bij wat nodig is voor verschillende uitstroomrichtingen in het vervolgonderwijs.

Doordat ook de kerndoelen onderbouw vo zijn/worden geactualiseerd, wordt er gewerkt aan een doorlopende leerlijn van de onderbouw vo naar de bovenbouw vo. Daarbij worden zowel de inhouden afgestemd als de wijze van formuleren en de terminologie. Kerndoelen en eindtermen worden dus op dezelfde manier geformuleerd.

Met concretere examenprogramma's per vak per schoolsoort/leerweg wordt de opdracht aan de school scherper geformuleerd. Ook wordt duidelijk omschreven wat iedere leerling aan het einde van de bovenbouw vo moet kennen en kunnen. Dat heeft tot positief gevolg dat de eindtermen die worden getoetst in zowel het centraal als het schoolexamen, beter worden gedefinieerd en afgebakend. Dit biedt leraren meer houvast om onderwijs en toetsing in de bovenbouw te ontwerpen

De concreetheid van de eindtermen ligt tussen de huidige eindtermen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Ze bevatten een bondige doelzin, vergelijkbaar met een huidige eindterm. Ook bevatten ze een uitwerking die begint met: 'Het gaat hierbij om'. Tegelijkertijd zijn de eindtermen niet te

gedetailleerd geformuleerd. Zo bieden ze nog steeds de ruimte voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen.

Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van wat binnen een vak 'moet' worden aangeboden, en van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen vakken.

1.3 Uitwerking van de syllabi

Voor vakken met een centraal examen ontwikkelen syllabuscommissies onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) syllabi. Daarin worden eindtermen die in het centrale examen worden getoetst waar nodig nader gespecificeerd. Voor maatschappijleer geldt dat de huidige examenprogramma's worden afgesloten met een schoolexamen. De vakvernieuwingscommissie adviseert om op termijn het vak af te sluiten met zowel een school- als centraal examen (zie paragraaf 2.4).

1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school

Geactualiseerde examenprogramma's en syllabi zijn een belangrijke voorwaarde, maar ze zijn geen garantie op goed onderwijs en valide toetsing. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat in de school en in de klas. Een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is essentieel. De rol van leraren, schoolleiders en andere betrokkenen in de school is hierbij cruciaal. Didactiek, leermiddelen en toetsen zijn instrumenten in handen van leraren die deze met kennis van zaken toepassen in de praktijk. Een sterk curriculum krijgt verdieping door de pedagogische en didactische kwaliteiten van leraren. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat zij nodig hebben om de leerdoelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Om leraren en scholen daarin te ondersteunen, zijn – naast examenprogramma's en syllabi – ook adequate handreikingen voor onderwijs- en toetsprogramma nodig. Deze zijn weliswaar niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling naar en uitwerking van het landelijk curriculum. Niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk geven we een toelichting op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de conceptexamenprogramma's maatschappijleer. De toelichting is opgezet op basis van de onderdelen waaruit een conceptexamenprogramma bestaat: de karakteristiek, het raamwerk, de eindtermen en de begrippenlijst.

2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's

Voor maatschappijleer zijn belangrijke uitdagingen beschreven in de *Startnotitie Burgerschap* (Visser & Gelinck, 2021a) en de *Startnotitie digitale geletterdheid* (De Vries & Van Rooyen, 2021). Hieronder vatten we de belangrijkste uitdagingen samen.

2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen

De huidige examenprogramma's maatschappijleer dateren van eind vorige eeuw (invoering tweede fase havo/vwo in 1998 en de invoering van het vmbo in 1999). In 2007 zijn de examenprogramma's geglobaliseerd. Hierbij zijn de inhouden nauwelijks veranderd, terwijl maatschappijleer een vak is dat bij uitstek actueel moet zijn. Het heeft immers de samenleving en politiek als onderwerpen.

De samenleving is sterk aan verandering onderhevig en is in veel opzichten dynamisch. De afgelopen jaren is er veel aandacht voor burgerschap. Er is ook een breed gedragen behoefte dat onderwijs hier structureel en zichtbaar aandacht aan schenkt. In publicaties van onder meer de Inspectie van het Onderwijs (2017) en de Onderwijsraad (2018) en rapporten van de Staatscommissie parlementair stelsel (2018) en de Adviescommissie versterken weerbaarheid democratische rechtsorde (2023) wordt gewezen op het belang van burgerschap. Frequent wordt daarbij gewezen op de rol die maatschappijleer hierbij kan of zou moeten vervullen. In de samenleving en politiek leven er zorgen over ontwikkelingen die de democratische rechtsstaat onder druk zetten of bedreigen. Ook zijn er zorgen over toenemende polarisatie en spanningen rondom thema's als diversiteit en de klimaatproblematiek.

Verder zijn er een aantal grote maatschappelijke vraagstukken waaraan verschillende vakken, met name ook maatschappijleer, aandacht moeten schenken. Te denken valt aan vraagstukken op het gebied van duurzaamheid en technologie, en het verdelingsvraagstuk.

2.1.2 Curriculaire uitdagingen

Maatschappijleer is het enige mens en maatschappij-vak dat deel uitmaakt van het gemeenschappelijke deel van de bovenbouw en daarmee verplicht is voor alle leerlingen. Daarmee vormt het, zeker voor inhouden van burgerschap en ook voor digitale geletterdheid, een geschikte landingsplaats. Maatschappijleer kreeg daarom ook meer ontwerpruimte. Het is een uitdaging om, op een voor het vak evenwichtige wijze, invulling te geven aan passende inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid.

Van oudsher leven er veel verwachtingen over, en worden er veel claims gelegd op, maatschappijleer. Het gaat dan met name om actuele thema's en/of onderwerpen in de samenleving, en om het in bepaalde opzichten vormende karakter van het vak. Dit zijn zaken waaraan andere vakken geen aandacht schenken. Het is van belang de grenzen van het vak te bewaken en het vakeigen karakter te behouden. Dat karakter wordt bepaald door inhouden die het vak ontleent aan de sociale wetenschappen, en door de aandacht voor democratie en rechtstaat. In dit opzicht moeten er verantwoorde inhoudelijke keuzes worden gemaakt. Hierbij moet overladenheid van de programma's worden voorkomen.

Voor burgerschap en digitale geletterdheid zijn er startnotities geschreven, met onder meer adviezen voor het vak maatschappijleer. Hieronder worden deze adviezen compact beschreven.

In de *Startnotitie Burgerschap* (Visser & Gelinck, 2021a) staan de kernen beschreven die van belang zijn voor dit leergebied. Het gaat onder meer om gedeelde kennis over democratie en diversiteit, maar ook over het thema digitaal samenleven. Verder gaat het om gedeelde waarden, zonder waardenoverdracht op te leggen. Ook spelen de volgende vragen en uitdagingen een rol:

- het bevorderen van de ontwikkeling van leerlingen tot individu en burger, met eigen opvattingen en idealen en tegelijk een perspectief op gedeelde waarden;
- het bespreken van controversiële onderwerpen;
- de aandacht voor mensenrechten en kinderrechten;
- de aandacht voor maatschappelijke verschijnselen als discriminatie en uitsluiting;
- de oriëntatie op complexe maatschappelijke vraagstukken als duurzaamheid en gezondheid;
- het belang van kansengelijkheid.

Ook de *Startnotitie digitale geletterdheid* (De Vries & Van Rooyen, 2021) bevat uitgebreide adviezen voor de invulling van maatschappijleer. In de kern gaat het om toepassing van kennis van digitale technologie en digitale vaardigheden, en om de beschouwing van de maatschappelijke implicaties van digitale technologie en media. Ook gaat het om de ethische aspecten hiervan en de relatie tussen het individu en technologie. Het deel dat overlapt met burgerschap verdient daarbij extra aandacht. Vervolgens worden aspecten en inhoud vermeld waaraan maatschappijleer aandacht zou *kunnen* schenken:

- communicatiemodellen;
- digitale aspecten van informatievaardigheden;
- hoe overheden met data omgaan;
- het gebruik en misbruik van data om invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming;
- data en de bescherming van privacy;
- de plek van technologie in de samenleving en de rol van grote technologiebedrijven;
- de mogelijkheid dat leerlingen met digitale middelen uiting kunnen geven aan hun maatschappelijke betrokkenheid.

De huidige examenprogramma's van maatschappijleer verschillen voor de leerwegen in het vmbo van die voor havo en vwo, zowel qua opbouw als inhoud. Het is een uitdaging om een meer uniform programma voor alle schoolsoorten en leerwegen te formuleren, inclusief een uniforme benaderingswijze van het vak. Dit is met name uit oogpunt van burgerschap gewenst. Van de andere kant moeten de programma's voldoende gedifferentieerd zijn om aan te sluiten bij de leerlingen van de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Ook voor leerlingen die opstromen moeten de programma's voldoende mogelijkheden bieden voor verbreding en verdieping.

Ten slotte is het van belang om invulling te geven aan ervaringsdoelen naast beheersingsdoelen. Deze zijn met name voor maatschappijleer waardevol. Bij het vak spelen van nature, naast kennis en vaardigheden, immers ook houdingsaspecten en ervaringen een rol. Ook de aandacht voor socialiserende en persoonsvormende doelen zijn traditiegetrouw essentieel voor het vak. Concreet valt in dit opzicht te denken aan thema's als (eigen) identiteit en socialisatie.

In paragraaf 4.1 komen we terug op deze uitdagingen en op de vraag in hoeverre de conceptexamenprogramma's ze adresseren.

2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's

De conceptexamenprogramma's beginnen met een karakteristiek waarin de visie op en kenmerken van het vak beschreven staan. De karakteristiek is het fundament onder de inhoud, beschreven in eindtermen die zijn geordend in (sub)domeinen. In dit hoofdstuk lees je de verantwoording van de gemaakte keuzes.

2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?

Wat is een karakteristiek?

De karakteristiek is een bondige tekst, waarin op hoofdlijnen staat waar het vak over gaat. Op basis van de karakteristiek maakte de vakvernieuwingscommissie inhoudelijke keuzes voor de eindtermen geordend in het raamwerk.

Hoe is een karakteristiek opgebouwd?

De karakteristiek bestaat uit:

- de kenmerken van het schoolvak maatschappijleer;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft wat het vak kenmerkt. Ook beschrijft de commissie hoe de drie doeldomeinen (kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming) een plek krijgen binnen het vak.
- wat maatschappijleer als schoolvak inhoudt;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft de positie van het vak in de bovenbouw vo. Ook beschrijft de commissie hoe het vak voortbouwt op de onderbouw.
- het schoolvak maatschappijleer in de schoolsoorten en leerwegen.

De vakvernieuwingscommissie heeft beschreven wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen van het vak zijn binnen de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Ook beschreef de commissie hoe het vak zich verhoudt tot eventuele verwante vakken.

Wat is een raamwerk?

Welke inhoud moet een plek krijgen in de examenprogramma's van het schoolvak maatschappijleer? En hoe worden die inhoud precies geordend? Om dat inzichtelijk te maken, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie per schoolsoort en leerweg een raamwerk. Dat geeft schematisch weer hoe de vakinhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) onderverdeeld worden in domeinen en subdomeinen, waaronder eventuele keuzedomeinen.

Waarom worden raamwerken gemaakt?

Het doel van het raamwerk is de inhoud binnen de examenprogramma's te structureren. De raamwerken zorgen voor consistentie in structuur: binnen het

vak zelf, tussen schoolsoorten en tussen verwante vakken. Hierdoor ontstaat een gezamenlijke architectuur voor de examenprogramma's van alle vakken en schoolsoorten.

Hoe is een raamwerk opgebouwd?

Het raamwerk is een tabel met per schoolsoort en leerweg de inhouden die aan bod moeten komen, geordend naar domeinen en subdomeinen.

2.2.2 Historische ontwikkeling

Maatschappijleer is een relatief jong vak, dat in 1968 is ingevoerd in het voortgezet onderwijs. In de beginjaren had het vak nog geen landelijk vastgesteld curriculum en was er nog geen goede bevoegdheidsregeling. In de jaren zeventig en tachtig is er aan een vakstructuur gewerkt en kristalliseerden de inhouden van het vak zich langzamerhand uit. In deze decennia had het vooral een vormend karakter.

Eind jaren negentig, bij de invoering van de tweede fase havo-vwo (1998) en de invoering van het vmbo (1999), kreeg het vak een vaste plek in het gemeenschappelijk deel van de bovenbouw. Dat was belangrijk voor de status van het vak; het ging deel uitmaken van de examenvakken, afgesloten met een schoolexamen. De huidige examenprogramma's voor maatschappijleer dateren in feite van deze tijd. In 2007 zijn de examenprogramma's van alle vakken geglobaliseerd; de eindtermen zijn toen minder gedetailleerd en compacter geformuleerd, maar in de inhoudelijke kern niet gewijzigd.

Tussen de huidige programma's maatschappijleer voor vmbo en die voor havo en vwo zijn er duidelijke verschillen, zowel qua opzet als mate van detaillering van de eindtermen (zie ook bijlage 2). Een ander verschil is dat het eindcijfer van maatschappijleer zelfstandig op de eindlijst staat in het vmbo, en op havo en vwo deel uitmaakt van het combinatiecijfer (gecombineerd met in ieder geval CKV en het profielwerkstuk).

2.2.3 Van karakteristiek naar raamwerk

Bij het formuleren van het raamwerk voor maatschappijleer – dat hetzelfde is voor alle schoolsoorten en leerwegen – hield de vakvernieuwingscommissie de drie doelen voor ogen zoals beschreven in de karakteristiek:

- politieke en maatschappelijke geletterdheid;
- politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen;
- vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie.

Het raamwerk voor maatschappijleer bestaat uit vijf domeinen. De domeinen A (vaardigheden) en B (grondrechten en mensenrechten) moeten worden gezien

als onderlegger voor de inhouden van de meer kennisgerichte domeinen C, D en E. Daarmee wordt bedoeld dat de vaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze (domein A) en de kennis over onder meer de democratische waarden en grondrechten (domein B) bij het bestuderen en verwerken van de kennis uit de overige domeinen telkens moeten worden toegepast.

Op basis van de bovengenoemde doelen van het vak is het van belang dat maatschappijleer in ieder geval aandacht schenkt aan kennis en vaardigheden op het gebied van de samenleving (domein C) en politiek en macht (domein D). Daarnaast gaat het om aandacht voor (vakspecifieke) vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze (domein A). Deze inhouden zijn voor een belangrijk deel ook in de huidige examenprogramma's opgenomen.

Om recht te doen aan de doelen van burgerschap zijn onder meer de domeinen B (grondrechten en mensenrechten) en E (dilemma's en rechtvaardigheid) opgenomen. Ook zijn burgerschapsdoelen herkenbaar in de andere domeinen: de uitwerkingen van de vaardigheden (domein A), de vraagstukken (subdomeinen C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (subdomeinen C4, D4 en E4). Daarnaast zijn ze enigszins herkenbaar in de eindtermen van de overige subdomeinen.

Digitale geletterdheid krijgt expliciet aandacht in twee eindtermen die vallen onder de subdomeinen C3 (onder meer de digitale samenleving) en D3 (onder meer de invloed van digitale technologie op de verhouding tussen media, publiek en politiek), en in het domein vaardigheden. De *Startnotie digitale geletterdheid* (De Vries & Van Rooyen, 2021) en de publicatie over democratie in digitale tijden (De Ridder et al., 2020) waren voor de vakvernieuwingscommissie in dit opzicht een bron van inspiratie.

Domein A Vaardigheden

In domein A worden de vakspecifieke vaardigheden omschreven. Deze vakvaardigheden vormen – net als de inhoud van domein B – een onderlegger voor elk van de overige domeinen en dienen in de context van die inhouden aangeleerd, geoefend en geëvalueerd te worden. Ze komen met name aan de orde in de subdomeinen die betrekking hebben op de vraagstukken (C1, D1, E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4).

Subdomein A1 betreft de vakspecifieke informatie- en communicatie- en redeneervaardigheden, zoals ze worden aangeleerd en toegepast binnen het vak maatschappijleer. Bij andere mens en maatschappij-vakken (M&M-vakken) zijn vergelijkbare vakspecifieke vaardigheden te vinden. In die zin kan er sprake zijn

van samenhang met de programma's van de M&M-vakken die in een latere fase geactualiseerd worden.

Bij de vakspecifieke informatie- en communicatievaardigheden (eindterm 1) gaat het niet alleen om het zoeken en selecteren van bronnen, maar ook om het selecteren van informatie uit die bronnen met het oog op het behalen van de doelstellingen van het vak. Leerlingen bewerken informatie eerst (deze is niet kant-en-klaar) voor ze deze kunnen presenteren of gebruiken in bijvoorbeeld een gesprek of debat. Bij deze eindterm gaat het erom dat leerlingen bij het communiceren ook rekening houden met anderen en dat ze niet alleen leren zenden.

In eindterm 2 staan vervolgens de vakspecifieke denkvaardigheden. Deze hoeven niet steeds allemaal aan bod te komen: de ene keer kan met leerlingen worden vergeleken, de andere keer kunnen bijvoorbeeld perspectieven worden beschreven. Er is wel bewust gekozen voor de (vakeigen) focus op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. De denkvaardigheden zijn hier verder in algemene zin beschreven. Subdomein A2 laat zien hoe deze denkvaardigheden in de benaderingswijze van maatschappijleer worden ingezet bij het bestuderen van politieke en maatschappelijke vraagstukken.

De opgenomen en uitgewerkte denkvaardigheden zijn gebaseerd op het werk van Sandahl (2015). Op deze denkvaardigheden is in publicaties van het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken (Boxtel et al., 2017; Klijnstra et al., 2022) voortgeborduurd. Het belang van deze denkvaardigheden wordt breed onderschreven en gaat verder dan het vak maatschappijwetenschappen.

De vakvernieuwingscommissie keek bij het uitwerken kritisch naar de vraag waar wel en waar niet op voort te bouwen. Zo noemt Sandahl het 'gebruik van theorieën, modellen en concepten'. Deze vaardigheid heeft de commissie bewust niet overgenomen, om overlappendheid van de conceptexamenprogramma's en overlap met maatschappijwetenschappen en maatschappijkunde te voorkomen. Overigens leren leerlingen natuurlijk wel concepten als macht, sociale ongelijkheid en socialisatie te gebruiken. Een andere vaardigheid die Sandahl noemt, 'het evalueren van waarden', is in subdomein A2 ondergebracht.

Door de commissie is weloverwogen gekozen om de handelingsvaardigheden niet in dit (sub)domein op te nemen. Deze komen beter tot hun recht in de subdomeinen C4, D4 en E4, die zich richten op het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen. Ook om overlappendheid te voorkomen is hiertoe besloten.

Een andere belangrijke reden is dat handelingsvaardigheden in de beschikbare burgerschapsliteratuur weinig worden benoemd. Ze zijn onder meer te vinden in het raamwerk van het internationale ICCS-onderzoek (IEA, 2023) en in Nieuwelink (2021) waar invulling wordt gegeven aan burgerschap in het politieke domein: 'participeren in de politiek, je verhouden tot politieke actoren, het willen bijdragen aan het vinden van oplossingen voor politieke vraagstukken'. In de subdomeinen C4, D4 en E4 is er tevens aandacht voor elementen van affectieve en cognitieve empathie, zoals geformuleerd in de eerdere voorstellen over burgerschap van Curriculum.nu (2019a). Het daadwerkelijk handelen kan zowel binnen als buiten de school worden geoefend. De inhoud waarmee leerlingen oefenen heeft betrekking op politieke en maatschappelijke vraagstukken in de samenleving die breder zijn dan alleen de eigen school of omgeving.

Het afwegen van eigen waarden, opvattingen en belangen ten opzichte van groepsbelangen en collectieve belangen is opgenomen bij A2.

Subdomein A2 belicht de vakspecifieke benaderingswijze van maatschappijleer. De vakvernieuwingscommissie beschrijft voor alle leerlingen expliciet dezelfde aanpak waarmee leerlingen een politiek of maatschappelijk vraagstuk bestuderen. In alle schoolsoorten gebruiken leerlingen bij maatschappijleer dus dezelfde, en daarmee eenduidige, *benaderingswijze van maatschappijleer*. Dit betekent dat er niet meer gewerkt wordt met de politiek-juridische-, sociaal-culturele-, sociaaleconomische en vergelijkende invalshoek, benaderingswijze of bril. In de huidige programma's worden deze alleen nog expliciet op het vmbo toegepast en door leerlingen vaak als afvinklijstjes gebruikt. In de andere schoolsoorten zijn ze nu in feite al geen wezenlijk onderdeel (meer) van maatschappijleer.

Bovendien is de voorgestelde benaderingswijze voor maatschappijleer naar verwachting makkelijker te hanteren voor leerlingen dan de hierboven genoemde vier invalshoeken. Het aanleren van deze aanpak gaat relatief eenvoudig. Hierdoor kunnen leerlingen hun aandacht richten op het bestuderen van de inhoud van het politiek of maatschappelijk vraagstuk, in plaats van te blijven hangen in het leren gebruiken van de aanpak. Verder maakt de benaderingswijze het beter mogelijk expliciet in te gaan op de democratische en andere waarden (domein B) die relevant zijn in een betreffend politiek of maatschappelijk vraagstuk. Het kan helpen bij het maken of bestuderen van een zogenaamde waardehiërarchie van de leerling zelf of van anderen (betrokken actoren); communicatie over waarden heeft hierin een expliciete plek. Dit alles is in lijn met de drie doelstellingen van het vak en met hoe bij maatschappijleer wordt gewerkt aan burgerschapsvorming.

De benaderingswijze gaat verder dan de vier invalshoeken, omdat er meer en explicieter aandacht is voor machtsverhoudingen, de context, toekomstscenario's en mogelijke alternatieven.

In subdomein A2 is de nieuwe benaderingswijze van maatschappijleer opgenomen. Hier wordt onder meer van leerlingen gevraagd te bedenken in welke politieke, (sociaal)economische en culturele context een vraagstuk speelt. De basiskennis over die contexten kunnen leerlingen leren in de meer kennisgerichte domeinen B, C, D en E. De contexten worden breder opgevat dan alleen de systeemkant of institutionele kant. Het uitgangspunt is dat leerlingen, zoals in de karakteristiek beschreven, hun kennis over samenleving en politiek verdiepen. *'Het gaat enerzijds om formele elementen van de samenleving, zoals grondrechten en politieke instituties. Anderzijds gaat het om informele aspecten van het samenleven, zoals sociale cohesie en sociale verschillen.'* De formele en meer informele elementen vormen samen de context waarin maatschappelijke en politieke vraagstukken zich afspelen.

Deze benaderingswijze zal met name worden ingezet bij de vraagstukken (C1, D1 en E1). De vraag of, waarom en volgens wie er in een concrete situatie sprake is van een maatschappelijk of politiek vraagstuk, komt daar aan bod.

In de tweede eindterm van dit subdomein is aangegeven dat leerlingen bij het bestuderen van een vraagstuk kennis uit alle domeinen moeten gebruiken, in plaats van kennis uit een enkel domein. Daarmee is deze eindterm overstijgend ten opzichte van subdomeinen C1, D1 en E1.

De vakvernieuwingscommissie stelt voor leerlingen zo veel mogelijk met vraagstukken in aanraking te laten komen. Binnen de domeinen C, D en E is daarom steeds in het eerste subdomein opgenomen dat leerlingen in ieder geval de inhoud uit het betreffende domein gebruiken om inzicht te krijgen in actuele politieke en maatschappelijke vraagstukken. Daarmee wordt gepoogd te voorkomen dat leerlingen één keer in een jaar een praktische opdracht maken en verder niet werken met de benaderingswijze voor maatschappijleer, en dat ze niet regelmatig leren over en van verschillende vraagstukken.

Bij de subdomeinen C1, D1 en E1 wordt de link zichtbaar tussen die subdomeinen en de vaardigheden zoals beschreven in domein A. Bij *'Hierbij gaat het om...'* wordt verwezen naar de aanpak zoals beschreven in de subdomeinen en eindtermen van A1 en A2.

Subdomein A3 schenkt aandacht aan oriëntatie op studie en beroep. In de betreffende eindterm leggen leerlingen verbanden tussen ervaringen,

persoonlijke interesses en kwaliteiten, vervolgoopleidingen en toekomst. Een vergelijkbare LOB-eindterm maakt deel uit van de examenprogramma's van alle avo-vakken.

Domein B Democratische waarden en grondrechten

In de examenprogramma's wordt domein B (net als domein A) beschouwd als een onderlegger die bij alle andere kennisgerichte domeinen relevant is. Achter de opbouw van dit domein zit een duidelijke rationale.

In dit domein worden waarden en hun relatie met de democratische rechtsstaat uitgewerkt. Daarnaast wordt inzicht gegeven in het verschil van doorwerking van de verschillende grond- en mensenrechten zoals deze in diverse documenten zijn vastgelegd. Het domein draagt zo zichtbaar bij aan het realiseren van de doelen en inhouden van burgerschap. In de vier eindtermen van dit domein is sprake van een opbouw van abstract naar concreet.

De eerste eindterm beschrijft het begrip waarden en gaat in op het belang ervan en de praktische doorwerking. Ook normen worden hierin betrokken. Leerlingen verwerven daarmee kennis en inzicht van waarden en hoe deze in het dagelijks leven zichtbaar zijn en doorwerken.

In de tweede eindterm vindt een nadere specificatie en concretisering plaats van de drie democratische waarden. Deze komen aan de orde in zowel interne als onderlinge samenhang en spanning. Dit draagt bij aan een beter inzicht in de concrete doorwerking van waarden in onze samenleving en democratische rechtsstaat. Verder maakt het leerlingen duidelijk dat waarden niet eenduidig zijn. Dat als er sprake is van verschillende waarden, deze verschillend kunnen worden geïnterpreteerd, en mede daardoor op gespannen voet met elkaar kunnen staan. In het verlengde daarvan krijgen leerlingen inzicht in het feit dat ook grondrechten op gespannen voet met elkaar kunnen staan. Deze bewustwording is een wezenlijk onderdeel van burgerschapsonderwijs.

De derde eindterm gaat in op hoe democratische waarden geborgd zijn in grondrechten en mensenrechten in het algemeen. In de uitwerking van de eindterm ('Het gaat hierbij om...') is deze opbouw terug te zien: eerst wordt gekeken naar hoe democratische waarden terugkomen in grondrechten, het Europees verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM). Daarna komen onder meer klassieke en sociale grondrechten in beeld, en de vraag waarvoor ze bedoeld zijn.

Zo wordt duidelijk wat de vertaling is van de waarden in verdragen en verklaringen, en is ook het internationale perspectief belicht. Dit draagt bij aan het besef dat het begrip mensenrechten op verschillende manieren wordt gebruikt, vooral ook omdat de directe en indirecte consequenties voor burgers niet altijd hetzelfde zijn.

De vierde eindterm belicht hoe de democratische waarden zijn geborgd in de democratische rechtsstaat in Nederland. Het is in het kader van burgerschapsvorming van belang dat leerlingen zich hiervan bewust zijn.

Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen

Zoals eerder vermeld is het van belang dat maatschappijleer in ieder geval aandacht schenkt aan kennis en vaardigheden op het gebied van de samenleving (domein C) en politiek en macht (domein D). Er is niet voor gekozen om de formele en informele aspecten (zoals die zijn toegelicht bij subdomein A2) per gebied samen te voegen in een domein. Zo ligt in domein C de nadruk op de informele aspecten binnen het sociaaleconomisch en sociaal-culturele gebied. De systeemkant van deze gebieden maken deel uit van domein B (democratische waarden en grondrechten) en domein E (dilemma's en rechtvaardigheid). De commissie wil met deze keuze bewerkstellingen dat de domeinen niet als losse thema's worden gezien.

Domein C heeft betrekking op kennis en inzicht in de samenleving en bevat begrippen en concepten die traditioneel deel uitmaken van maatschappijleer. Het richt zich – in lijn met de doelen zoals beschreven in de karakteristiek – op *maatschappelijke* geletterdheid, *maatschappelijk* oordeelsvermogen en vermogen tot maatschappelijke participatie. Voor de selectie van thema's, maatschappelijke issues en concepten is gebruikgemaakt van literatuur uit met name de sociologie (De Swaan, 2022; Vranken et al., 2017; Wilterdink et al., 2022). Een aantal concepten en inhouden maakt al vele jaren deel uit van de inhoud van maatschappijleer, ook waar het burgerschap betreft (Noordink & Kampman, 2023). Het domein schenkt met name aandacht aan de verschillen en overeenkomsten tussen mensen, en aan de sociale cohesie in de samenleving. Zowel sociaaleconomische als sociaal-culturele inhouden komen aan de orde. Het gaat achtereenvolgens om de volgende aspecten en begrippen:

- het socialisatieproces, de rol van socialisatoren en hoe dit tot verschillen kan leiden. De begrippen referentiekader, identiteit, diversiteit, rolpatronen, vooroordelen en conflicten komen aan de orde;
- de rol van cultuur in een samenleving, met aandacht voor cultuurkenmerken en verschillende (sub)culturen;

- de gevolgen van sociale cohesie voor het individu, groepen en samenleving;
- sociale ongelijkheid en de mogelijkheden van actoren om deze te beïnvloeden;
- de invloed van media en technologisering op onder meer socialisatie, identiteitsvorming, sociale cohesie en sociale ongelijkheid. Hier komen aspecten van digitale geletterdheid in beeld, onder meer de invloed van on- en offline media, privacyrisico's en de rol en invloed van digitale technologie en artificiële intelligentie (AI).

Het laatste subdomein – vergelijkbaar met de laatste subdomeinen D4 en E4 – is gericht op *sociaal* handelen. Dit subdomein bevat ervaringsdoelen die bijdragen aan het vermogen tot participatie. Het begrip tonen voor diversiteit, het respecteren van andere opvattingen en het reflecteren hierop zijn wezenlijk voor de invulling van dit subdomein.

Domein D Politiek en macht

In domein D staan – in lijn met de doelstellingen van het vak – de *politieke* geletterdheid, het *politiek* oordeelsvermogen en het vermogen tot *politieke* participatie centraal. Dit domein hangt voor een belangrijk deel samen met de kennis en inzichten in domein B. Net als in domein C zijn er ook in dit domein onderwerpen en concepten opgenomen die traditioneel deel uitmaken van maatschappijleer (zie onder meer het artikel van Van Reest, 2023). Voor de selectie van inhoud van domein D is met name gebruikgemaakt van literatuur uit de politicologie (De Kievid, 2019; Woerdman & Krol, 2020), aangevuld met literatuur waarin aspecten van (democratisch) burgerschap verkend en belicht worden (Andeweg et al., 2020; Council of Europe, 2016; Loobuyk, 2022; Nieuwelink, 2023; Noordink & Kampman, 2023).

Politiek en macht(sverhoudingen) zijn van invloed op het leven van alle burgers en dus ook op dat van leerlingen. Ze dienen zich te verhouden tot besluiten en effecten van beleid, houden zich (meestal) aan wetten en regels en verwachten dat anderen dat ook doen. Ook vormen ze zich een mening over politieke vraagstukken. Burgers, en dus ook leerlingen, ondergaan of zien dit niet alleen, ze oefenen hier ook invloed op uit. Ze accepteren politieke besluiten of machtsverhoudingen, ze beïnvloeden deze of verzetten zich ertegen. Allemaal zaken die bij maatschappijleer aan bod komen. Bij maatschappijleer leren leerlingen dat je als burger de politiek kunt beïnvloeden – en hoe je dat doet. Leerlingen leren ook dat je niet altijd je zin krijgt: onrealistische verwachtingen van politiek leiden al snel tot de neiging af te haken als je jouw wensen niet terugziet in beleid, wetten en/of regels.

Maatschappijleer draagt bij aan burgerschap(svorming) en heeft mede als doel politieke en maatschappelijke waakzaamheid te bevorderen. Domein D draagt daaraan bij door leerlingen inzicht te geven in kenmerken en uitingsvormen van democratische en autoritaire stelsels. Als je als burgers weet hoe een democratische rechtsstaat werkt en wat de verschillen zijn met autoritaire regimes, kun je in actie komen als de democratische rechtsstaat wordt bedreigd.

Net als in de domeinen C en E is er in dit domein beperkt gedifferentieerd op inhouden tussen schoolsoorten en leerwegen. Wanneer er sprake is van differentiatie, is deze zichtbaar in de uitwerkingen van de eindtermen ('Hierbij gaat het om...'). Voor alle leerlingen geldt dat ze basale kennis opdoen en inzicht ontwikkelen over politiek en macht, zodat zij als burgers politiek kunnen participeren. De differentiatie in dit domein vindt daarom hoofdzakelijk plaats door te variëren in complexiteit van te bestuderen situaties of contexten.

Net als domein C is domein D onderverdeeld in vier subdomeinen. Leerlingen krijgen inzicht in achtereenvolgens de volgende inhouden:

- de manier waarop macht kan worden uitgeoefend, en machtsverhoudingen;
- de democratische kenmerken van een staat en van politieke stelsels. De relatie met de democratische waarden (domein B) is hier van belang;
- de werking van de democratie: democratische besluitvorming op verschillende niveaus, en politieke cultuur;
- de verhouding tussen media, publiek en politiek en hoe deze elkaar beïnvloeden. Hier komen aspecten van digitale geletterdheid nadrukkelijk in beeld, met onder meer de aandacht voor framing, selectie, echokamers en de invloed van platformmedia en digitale technologie;
- verschillende politieke partijen, standpunten en ideologieën.

Net als in de domeinen C en E is er sprake van een 'afsluitend' subdomein met een ervaringsdoel gericht op – in dit geval – het vermogen tot *politiek handelen*. Het betreft onder meer: het innemen van standpunten, met respect voor andere opvattingen en ideeën; het opkomen voor jezelf of anderen; het afwegen van belangen; het reflecteren op het eigen handelen.

Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid

In domein E gaat het over dilemma's en rechtvaardigheid. Waar domeinen C en D samenleving en politiek beschrijven en analyseren, gaat domein E in op waar het schuurt. De idealen van de democratische rechtsstaat (domein B) komen in de praktijk niet altijd tot hun recht. Bij besluitvorming over de inrichting van de samenleving krijgen de overheid en andere actoren te maken met dilemma's

waarbij het lastig is keuzes te maken, en waarbij elke keuze zowel voor- als nadelen met zich meebrengt. Politieke besluiten en juridische uitspraken hebben bedoelde, maar ook onbedoelde effecten. En wie samenleving en politiek beschouwt, kan vraagtekens zetten bij de rechtvaardigheid van uitkomsten van beleid op nationaal en internationaal niveau.

De inhouden van domein E zijn relatief nieuw voor maatschappijleer. Voor de verkenning van de thematiek rondom dilemma's in de samenleving en het aspect rechtvaardigheid zijn verschillende bronnen geraadpleegd (De Kievit, 2019; Gutman & Voigt, 2023; Rijpkema, 2015; Sandal, 2023; Kuypers & Tinnevelt, 2023). In deze publicaties komen vooral ook de weerbare democratische rechtsstaat en democratie aan de orde.

In domein E wordt rechtvaardigheid breed opgevat: wat is er rechtvaardig aan de aanpak van politieke en maatschappelijke vraagstukken door de overheid binnen onze landsgrenzen, en wat bevordert en bemoeilijkt rechtvaardige uitkomsten van overheidsbeleid? Daarbij is het overigens van belang dat wat rechtvaardig wordt gevonden ook per individu, groep en levensbeschouwelijke of politieke stroming verschilt. Vervolgens gebeurt dit ook voor rechtvaardigheid in een internationale context: welke actoren zijn van belang bij internationale vraagstukken en hoe dragen zij al dan niet bij aan rechtvaardigheid?

Het interessante aan dit domein is dat het schuren van ideaal en werkelijkheid een objectieve kant heeft. Zo is het objectief onrechtvaardig dat slachtoffers van de toeslagenaffaire jarenlang nul op het rekest kregen. Maar de vraag wat onrechtvaardig is heeft ook te maken met persoonlijke opvattingen van mensen, en dus van leerlingen. In dit domein mogen die persoonlijke opvattingen een rol spelen. De democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit lijken een soort algemene geldigheid te hebben (terwijl ze ook voor interpretatie vatbaar zijn). Rechtvaardigheid is daarentegen een waarde die een min of meer objectieve maatstaf voor beleid kan zijn: niemand vindt het rechtvaardig dat inwoners van Groningen moeten opdraaien voor de welvaart van de rest van het land. Tegelijkertijd komt het idee van wat rechtvaardig is voort uit onze eigen opvattingen, ideologische en levensbeschouwelijke uitgangspunten: waar de een het rechtvaardig vindt om vluchtelingen in eigen regio op te vangen, vindt de ander dat erg onrechtvaardig. Door rechtvaardigheid als leidraad te nemen, draagt domein E niet alleen bij aan kritisch burgerschap, maar ook aan een van de doelen van maatschappijleer: maatschappelijk en politiek oordeelsvermogen. De realiteit leert dat politieke besluiten en juridische uitspraken bedoelde en onbedoelde effecten hebben. De realiteit is zo complex geworden dat politiek en beleid eigenlijk niet gaat over het 'oplossen van problemen', maar om het compenseren of repareren van eerdere besluiten.

In het laatste subdomein kunnen leerlingen zelf aan de slag met wat ze als onrechtvaardig ervaren. Net als in de subdomeinen gericht op sociaal en politiek handelen (C4 en D4) staat het handelingsperspectief centraal. In dit geval gaat het om het vermogen van leerlingen om te handelen in een situatie waarin onrechtvaardigheid wordt ervaren. Onrechtvaardigheid kan aan de orde zijn als er sprake is van onvrijheid en ongelijkheid. Leerlingen kunnen door het ontwerpen of uitvoeren van een passende activiteit opkomen voor rechtvaardigheid, en tevens daarop reflecteren.

2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Maatschappijleer wordt alleen in de bovenbouw vo gegeven. Het vak maakt voor een deel gebruik van de kennis en vaardigheden van het leergebied mens en maatschappij in de onderbouw en bouwt hierop voort. Te denken valt aan informatievaardigheden, kennis van thema's als cultuur en macht, en het onderzoeken van maatschappelijke vraagstukken.

Daarnaast zijn er conceptkerndoelen ontwikkeld voor burgerschap in primair onderwijs en de onderbouw vo. Het is zaak dat maatschappijleer aansluit bij deze kennis en vaardigheden en ze vervolgens verbreedt en verdiept. Maatschappijleer is echter niet hetzelfde als burgerschap en alleen maar daarop gericht. Het is wel de belangrijkste landingsplaats voor burgerschap in de bovenbouw – en dat schept verplichtingen.

Voor digitale geletterdheid is dit – in mindere mate – ook aan de orde. Voor een deel zal maatschappijleer voortborduren op de kennis en vaardigheden die in de conceptkerndoelen digitale geletterdheid beschreven staan. In paragraaf 2.1.2 Curriculaire uitdagingen is dit uitgebreider belicht.

2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid

In de karakteristiek van maatschappijleer staat vermeld dat leerlingen leren 'hoe mensen samenleven en hoe de samenleving wordt ingericht en bestuurd'. Het vak richt zich op politiek(e) en maatschappelijk(e) geletterdheid, oordeelsvermogen en vermogen tot participatie. In de geactualiseerde examenprogramma's worden extra accenten gelegd op inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid. Van oudsher behandelt het vak voor leerlingen interessante en actuele maatschappelijke en politieke thema's.

Ondanks het gegeven dat maatschappijleer meer ontwerpruimte krijgt, is het risico van overladenheid aanwezig. Het gevaar is dat dit ten koste gaat van de aandacht voor de ervaringsdoelen. Die vragen tijd, maar zijn juist van belang om tegemoet te komen aan de vernieuwde eisen en verwachtingen aan het vak. De vakvernieuwingscommissie was zich hiervan bij het formuleren van

eindtermen terdege bewust, en ook de advieskring gaf hierop feedback. Op basis van deze feedback keek de commissie in het laatste stadium nog eens kritisch naar met name de inhouden van de kennisdomeinen C, D en E. Deze eindtermen zijn waar mogelijk compacter uitgewerkt. De vernieuwende eindtermen, waarin met name inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid zijn ondergebracht, zijn daarbij zo veel mogelijk in stand gehouden.

2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen

Het funderend onderwijs heeft een belangrijke functie in het toerusten van leerlingen voor de huidige en toekomstige samenleving. Het beoogt alle leerlingen, ongeacht hun potentie, interesse, ambitie of achtergrond, gelijke kansen te bieden om kennis, vaardigheden en houdingen te ontwikkelen en doelen te bereiken. Dit komt tot uitdrukking in drie doeldomeinen waarop het funderend onderwijs, dus ook in de bovenbouw van het vo gericht is: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

- Kwalificatie: leerlingen realiseren hun potentieel en kwalificeren zich voor vervolgstudie en beroep.
- Socialisatie: leerlingen zijn bekend met culturen en verbinden zich daarmee.
- Persoonsvorming: leerlingen doen ervaringen op die aanzetten tot nadenken over hen zelf als persoon in de wereld.

Deze drie doeldomeinen worden in het onderwijs in onderlinge samenhang gerealiseerd. Het gaat hier om drie werkdefinities van doeldomeinen en nadrukkelijk niet om onderwijskundige definities.

De karakteristiek van maatschappijleer beschrijft dat – in kwalificerende zin – kennis en vaardigheden van het vak essentieel zijn om deel te nemen aan de samenleving, en voor diverse vervolgopleidingen en (vrijwilligers)werk. Vanuit het socialiserend karakter van het vak maken leerlingen zich de waarden en beginselen van het samenleven in de democratische rechtsstaat eigen. Deze kunnen ze betrekken bij het verder ontwikkelen van hun opvattingen en identiteit (persoonsvorming).

In de examenprogramma's zijn de overkoepelende doeldomeinen herkenbaar in de (sub)domeinen die zich richten op vaardigheden (domein A) en daarnaast de meer kennisgerichte domeinen B, C, D en E. De verbindingen tussen doeldomeinen komt het meest nadrukkelijk aan de orde in onder meer de subdomeinen met betrekking tot vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E5). Bij het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen betreft het ervaringsdoelen.

2.2.7 Samenhang tussen vakken

Maatschappijleer is het enige mens en maatschappij-vak dat deel uitmaakt van het gemeenschappelijke deel van de bovenbouw, en daarmee verplicht is voor alle leerlingen. Wat betreft kennis en vaardigheden staat het dicht bij de andere M&M-vakken die leerlingen kunnen kiezen in de verschillende leerwegen (vmbo) of profielen (havo en vwo). Deze vakken behandelen vakeigen thema's en ontwikkelingen die de samenleving en politiek betreffen, en worden op dit moment geactualiseerd. Voor met name burgerschap, en in mindere mate digitale geletterdheid, heeft het vak een centrale plek in de bovenbouw. De andere vakken kunnen gebruikmaken van de in dit opzicht geleerde kennis en vaardigheden; ze kunnen erop voortborduren en hierbij vakeigen accenten leggen.

Verder is er sprake van samenhang met vakken in het gemeenschappelijk deel van de bovenbouw. Voor Nederlands gaat het met name om informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden. Voor wiskunde betreft het onder meer het gebruikmaken en verwerken van cijfermatige en statistische, betrouwbare informatiebronnen en de risico's die er met name in een digitaliserende samenleving aan verbonden zijn. Met Engels is er samenhang als het gaat om de interculturele aspecten en inhoud die het vak omvat.

2.3 Toelichting op concepteindtermen

Wat zijn eindtermen?

Een eindterm is een wettelijk doel, waarin staat beschreven welke kennis, vaardigheden en/of houdingen leerlingen aan het einde van het voortgezet onderwijs minimaal bereikt moeten hebben.

Bij de eindtermen worden verschillende typen doelen uitgewerkt:

- *beheersingsdoelen* – deze beschrijven de te realiseren leeropbrengsten: minimale streefwaarden met betrekking tot kennis, vaardigheden en houdingen;
- *ervaringsdoelen* – deze beschrijven welke inspanning van een leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties.

In de praktijk is er vaak sprake van een hybride uitwerking van eindtermen: één eindterm bevat zowel een beschrijving van leeropbrengsten als ervaringen.

Hoe zijn eindtermen opgebouwd?

De eindtermen zijn concreter dan in de huidige examenprogramma's. De eindtermen kennen een vaste opbouw:

- *doelzin* – deze omvat het hele doel en begint altijd met 'De leerling'. De doelzin beschrijft de leerinhoud, denkactiviteiten en/of waarneembaar gedrag;
- *uitwerking* – hierin worden de leerinhouden en/of de context verder uitgewerkt. Ook de omstandigheden waarin en de middelen waarmee het leren plaatsvindt kunnen hier een plek krijgen. De uitwerking start altijd met 'Het gaat hierbij om'.

Doelzin en uitwerking vormen samen een logisch, consistent en afgebakend geheel. Naast de doelzin en de uitwerking zijn illustraties uitgewerkt bij elke eindterm. Deze starten met 'Te denken valt aan'. Omdat alleen de doelzin en de uitwerking een wettelijke status krijgen, moeten de formuleringen daarvan ook zonder de 'Te denken valt aan' te begrijpen zijn.

2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen

Omwille van de gemeenschappelijke doelen op het gebied van burgerschap is ervoor gekozen om in de examenprogramma's maatschappijleer wat betreft de domeinen en subdomeinen (raamwerk) niet te differentiëren tussen schoolsoorten en leerwegen. In lijn met deze keuze is er ook geen onderscheid aangebracht in de eindtermen die voor een belangrijk deel bijdragen aan burgerschap. Concreet gaat het om alle eindtermen uit de domeinen A (vaardigheden) en B (democratische waarden en grondrechten), als ook de eindtermen die zich richten op vraagstukken (subdomeinen C1, D1, E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (subdomeinen C4, D4, E4). Deze eindtermen zijn dus identiek geformuleerd voor alle schoolsoorten en leerwegen.

In de overige subdomeinen, die de meer kennisgerichte inhouden van het vak omvatten, is in de eindtermen gedifferentieerd naar de vijf schoolsoorten/leerwegen. Dit gebeurt niet in de doelzinnen, maar in de uitwerking van de doelzin ('Het gaat hierbij om...'). Bij de differentiatie gaat het om de mate van complexiteit en een eventuele verbreding en verdieping van kennisinhouden. Gedurende de fase van beproeven wordt nadrukkelijk gekeken naar in hoeverre de gemaakte keuzes passend én uitvoerbaar zijn.

2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen

Het ligt in de aard van het vak besloten dat zowel beheersings- als ervaringsdoelen (of een combinatie daarvan) zijn opgenomen in de vijf examenprogramma's. In afzonderlijke eindtermen is dit duidelijk zichtbaar in de formulering van doelzin en uitwerking. Met name de ervaringsdoelen bieden voor maatschappijleer een goede mogelijkheid om de burgerschapsdoelstellingen te realiseren. Dit is een van de wezenlijke en herkenbare vernieuwingen van het vak. De ervaringsdoelen zijn goed zichtbaar in de eindtermen die gericht zijn op het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4, E4).

2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden

Zeker bij een vak als maatschappijleer, met zijn burgerschapsdoelstelling, luistert de balans tussen kennis, vaardigheden en houdingen nauw. Voor de vaardigheden is er een selectie gemaakt uit de vaardigheden zoals ingedeeld en beschreven in de handreiking voor vaardigheden (Sol & Visser, 2023). Deze vaardigheden zijn vakspecifiek ingekleurd en uitgewerkt.

De klassieke benaderingswijze van maatschappijleer, die de afgelopen decennia in de verschillende schoolsoorten ook verschillend werd ingevuld, is eenduidig beschreven, zodat ze vanaf nu op alle schoolsoorten op eenzelfde wijze behandeld en toegepast kan worden.

De vaardigheden uit domein A en de democratische waarden uit domein B vormen de onderlegger voor de kennisinhouden in de eindtermen van de overige domeinen. Bij elk kennisdomein zijn er duidelijke en in principe uniforme eindtermen waar de burgerschapscomponent tot uitdrukking komt: de eindtermen waarin de vraagstukken aan de orde komen en een aanzet wordt gegeven tot sociaal, politiek en rechtvaardig handelen. Met name in deze laatste eindtermen is er aandacht voor houdingen; het zijn eindtermen waarin alle kennis en kunde van burgerschap zijn beslag krijgt.

Zie paragraaf 2.2.3 voor een uitgebreidere toelichting en de overwegingen die geleid hebben tot een voor het vak evenwichtige verdeling van kennis en vaardigheden.

2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid

Net als andere zaakvakken is maatschappijleer een talig vak. Om de concepten, inhouden en contexten in het vak en de verbanden daartussen te begrijpen, is het nodig dat taal- en kennisontwikkeling hand in hand gaan. Hierbij is enerzijds algemene taalvaardigheid van belang: het vermogen om te lezen, te schrijven en informatie te begrijpen en doelgericht te gebruiken. Anderzijds kent

maatschappijleer zijn eigen vaktaal, die nodig is om concepten en inhoud te duiden. Voor beide geldt dat de commissie bij het uitwerken van de concepteindtermen zich steeds bewust was van het talige karakter van de inhoud, en hiermee rekening hield. Als het gaat om *taaldenkfuncties* zijn steeds zorgvuldig de handelingswerkwoorden afgewogen in relatie tot het veronderstelde leergedrag van de leerling. Daarbij is ook afgestemd met Nederlands.

Vanuit gecijferdheid zijn bepaalde rekenwiskundige feiten, procedures en routines van belang om inhoud en concepten bij maatschappijleer beter te begrijpen. Vooral bij het analyseren van maatschappelijke vraagstukken is het belangrijk statistiek te kunnen toepassen en grafieken en tabellen te kunnen begrijpen en in te zetten. Ook hier is nauw afgestemd met het vak wiskunde bij het formuleren van de eindtermen en het selecteren van passende handelingswerkwoorden.

2.3.5 Aandacht voor burgerschap

Burgerschap heeft een duidelijk zichtbare plek in de conceptexamenprogramma's maatschappijleer. Zoals aangegeven in de karakteristiek dragen de drie samenhangende doelstellingen van maatschappijleer nadrukkelijk bij aan de burgerschapsopdracht aan het onderwijs. In de examenprogramma's is dit herkenbaar in het geheel van domeinen en subdomeinen, en expliciet in domeinen A en B. Daar vormen de vaardigheden, democratische waarden en grondrechten het fundament om de voor burgerschap belangrijke kennis en vaardigheden te ontwikkelen. Vervolgens moeten deze kennis en vaardigheden in de meer kennisgerichte domeinen C, D en E worden toegepast. Daar wordt in verschillende subdomeinen expliciet ingezet op handelingsperspectieven voor leerlingen; deze zijn van belang om vanuit zeggenschap burgerschap vorm te geven. Concreet gaat het om de subdomeinen en eindtermen gericht op vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4).

2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid

Het uitgangspunt is dat leerlingen digitaal geletterd zijn om zich te kunnen redden in de samenleving en er een bijdrage aan te kunnen leveren. Daarom is het van belang dat vakeigen aspecten van digitale geletterdheid in de conceptexamenprogramma's van maatschappijleer zijn ondergebracht. Digitaal geletterde leerlingen kunnen als actieve en kritische burgers bijdragen aan, en invloed uitoefenen op, de democratische gedigitaliseerde samenleving.

Digitale geletterdheid is expliciet zichtbaar in verschillende eindtermen. Concreet betreft het twee eindtermen binnen de subdomeinen C3 (sociale

cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving) en D3 (werking van democratie en politiek). Zo is er onder meer aandacht voor: de invloed van on- en offline media; de risico's voor identiteitsontwikkeling en op het gebied van privacy; de invloed van digitale technologie en artificiële intelligentie (AI) op politiek en samenleving.

2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit

Zoals in de karakteristiek beschreven, zijn diversiteit en democratie belangrijke begrippen om burgerschap vorm te geven. Diversiteit komt aan de orde in domein C waar aandacht is voor socialisatie, de vorming van identiteiten, maatschappelijke verschillen en sociale ongelijkheid. Specifiek gaat het om het onderscheiden van cultuur, waarden, opvattingen, gedrag en het reflecteren hierop. Dit zijn kennisinhouden die enigszins traditiegetrouw deel uitmaken van maatschappijleer. Ook perspectieven op inhouden komen nadrukkelijk in beeld en zijn ingebed in de benaderingswijze van het vak (subdomein A2) waar leerlingen inzicht krijgen in actoren en in waarden en belangen van groepen mensen. Leerlingen wordt niet alleen gevraagd om uit te leggen dat maatschappelijke verschillen en sociale ongelijkheid kunnen veranderen, maar denken ook na hoe deze beïnvloed kunnen worden. Al deze aspecten komen samen in het subdomein (C4) sociaal handelen. Hier wordt van leerlingen verwacht dat ze omgaan met verschillen tussen mensen, begrip tonen voor mensen met verschillende achtergronden, bijdragen aan het vreedzaam oplossen van conflicten, hierop reflecteren en in voorkomende gevallen daadwerkelijk handelen. Op deze manier is hier naast diversiteit ook aandacht voor inclusiviteit.

2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep

In een examenprogramma staat wat de leerling moet kennen en kunnen. Dat betekent dat we in het examenprogramma niet spreken van loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB), maar van datgene dat de leerling doet: oriënteren op studie en beroep. LOB wordt door de school georganiseerd en vormgegeven.

Leerlingen doen binnen en buiten school ervaringen op, leren in contact met anderen (jong en oud) betekenis te geven aan deze ervaringen en leren weer verder. Ze krijgen zicht op hun kwaliteiten en mogelijkheden, ze ontdekken een nieuwe, andere wereld en leren op deze manier keuzes te maken. Voor oriëntatie op studie en beroep zijn drie zaken belangrijk:

- weten wie je bent, wat je mogelijkheden zijn en wat je interesseert;
- oriëntatie op de volgende stap: profiel, vervolgstudie, beroepen, sectoren en de vraagstukken die daar spelen;
- gefundeerde keuzes maken op basis van overlap tussen je motieven, interesses, kwaliteiten en mogelijkheden.

Oriëntatie op studie en beroep wordt in elk conceptexamenprogramma uitgewerkt in een eigenstandige eindterm en zo veel mogelijk verbonden met vakinhouden. De concepteindterm LOB is een ervaringsdoel. Dat wil zeggen dat er van leerlingen een inspanning gevraagd wordt met een bepaald oogmerk, en dat zij ook kennis nodig hebben om op opgedane ervaringen te kunnen reflecteren in het kader van hun toekomstige loopbaan. De concepteindterm LOB is niet opgenomen in een apart (leeg) domein, zoals in veel huidige examenprogramma's het geval is. Het is opgenomen en geïntegreerd in een passend (sub)domein A3 (oriëntatie op studie en beroep).

Maatschappijleer kenmerkt zich als algemeen vormend vak waarbij de kennis, vaardigheden en verwachte inspanningen gericht zijn op politieke en maatschappelijke geletterdheid, oordeelsvermogen en vermogen tot participatie in de samenleving.

In de LOB-eindterm (eindterm 5) wordt daarom aandacht geschonken aan eigen motieven, interesses en mogelijkheden om dit te kunnen doen. Ook worden verbanden gelegd tussen kennis en vaardigheden van maatschappijleer en de te maken keuzes rondom studie en beroep.

2.4 Advies wijze van afsluiting van maatschappijleer

De vakvernieuwingscommissie maatschappijleer is gevraagd te adviseren over de wijze van afsluiting van het vak. Maatschappijleer wordt op dit moment afgesloten met een schoolexamen (SE).

In de vakspecifieke werkopdracht van het ministerie van OCW aan de commissie is verzocht de voor- en nadelen van de huidige wijze van afsluiting te benoemen en daarbij ook het combinatiecijfer (havo-vwo) te betrekken. Daarnaast is gevraagd om, indien er redenen zijn om van de huidige wijze van afsluiten en/of plek in de slaag-zakregeling af te wijken, een voorstel te doen voor een passende wijze van afsluiting. Dat voorstel dient voorzien te zijn van gedegen argumenten waarin voor- en nadelen zijn benoemd en afgewogen.

Om tot een gedegen afweging te komen, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie eerst een aantal scenario's voor afsluiting van het vak. Per scenario zijn voor- en nadelen in kaart gebracht. Deze scenario's zijn vervolgens besproken met leraren maatschappijleer, tijdens twee bijeenkomsten georganiseerd door de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) in voorjaar 2024. Daarnaast sprak de commissie meerdere keren met de advieskring over de scenario's en de meest wenselijke wijze van afsluiting. Ook examenmakers van Cito en CvTE voor de vakken maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen zijn hierbij betrokken. Tussentijds is ook met de

opdrachtgever, het ministerie van OCW, afgestemd over de kaders waarbinnen het advies moet passen.

Onderstaand voorstel beschrijft de huidige wijze van afsluiting en gaat vervolgens in op het advies van de vakvernieuwingscommissie om een centraal examen (CE) in te voeren. De voor- en nadelen van de huidige wijze van afsluiting zijn op een rij gezet en daarna is het voorstel voor de nieuwe wijze van afsluiting geformuleerd. Ook bij dit voorstel staan de voor- en nadelen, en de argumenten waarom en onder welke voorwaarden deze wijze van afsluiting passender is voor het nieuwe examenprogramma maatschappijleer.

2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhoud en omvang

De volgende drie uitgangspunten zijn voor de vakvernieuwingscommissie van belang bij het kiezen voor de wijze van afsluiting van het vak.

1. De wijze van afsluiting sluit aan bij de doelstellingen van het vak.

De overkoepelende doelstellingen van het vak staan centraal bij de keuze voor de vorm van toetsing. Er moet immers sprake zijn van constructieve afstemming (*constructive alignment*). De wijze van afsluiting van maatschappijleer moet aansluiten bij de doelen en uitgangspunten die in de karakteristiek geformuleerd zijn. Maatschappijleer richt zich op het bevorderen van:

- politieke en maatschappelijke geletterdheid: kennis over de beginselen en werking van de democratische rechtsstaat, en over maatschappelijke en politieke actoren, structuren en processen;
- politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen: het met deze kennis verder ontwikkelen van, reflecteren op en bijstellen van idealen, waarden en opvattingen over maatschappelijke en politieke vraagstukken;
- vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie: de kennis, vaardigheden en het zelfvertrouwen ontwikkelen om in de samenleving te kunnen participeren en de inrichting ervan te beïnvloeden.

Het is van belang om – juist als het gaat om toetsing en examinering – stil te staan bij de laatste twee doelstellingen van het vak. Bij de tweede doelstelling gaat het om de *vaardigheid* een oordeel te vormen op basis van de vakspecifieke kennis. Of het nu gaat om een schoolexamen of centraal examen, de opvattingen, waarden en idealen van leerlingen worden *niet* getoetst. Bij de derde doelstelling gaat het om het *vermogen* tot participatie. Of de leerling de intentie heeft om nu of later te gaan participeren, wordt *niet* getoetst. Getoetst wordt of leerlingen de kennis en vaardigheden hebben om te kunnen participeren. In de karakteristiek staat het zo: "Elke leerling moet als burger vanuit het beginsel van democratische gelijkheid maatschappelijk en politiek kunnen

participeren. Er wordt binnen het vak, ongeacht uitgangspositie, gestreefd naar gelijke basisuitkomsten, die elke leerling in staat stellen zich als burger verder te ontwikkelen.” Ook daarbij moet de toetsing aansluiten.

2. De wijze van afsluiting past bij de gewenste substantiële verbetering van de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor burgers van de democratische rechtsstaat.

De commissie wil waar mogelijk aansluiten bij adviezen die de Staatscommissie parlementair stelsel en de Adviescommissie versterken weerbaarheid democratische rechtsorde hebben uitgebracht. De Staatscommissie parlementair stelsel – onder voorzitterschap van Johan Remkes – publiceerde in 2018 het eindrapport *Lage drempels, hoge dijken* (Staatscommissie Parlementair Stelsel, 2018). De commissie-Remkes schrijft dat maatschappijleer onderdeel uit moet maken van het centraal schriftelijk eindexamen. Verder geeft de staatscommissie aan dat maatschappijleer geen compensatievak meer moet zijn, waarmee onvoldoendes voor andere vakken in het examenjaar via (desnoods herhaaldelijke) hertoetsing kunnen worden gecompenseerd. De staatscommissie acht dit noodzakelijk om “de gewenste substantiële verbetering van de kennis en vaardigheden over de democratische rechtsstaat te bewerkstelligen”. De Adviescommissie versterken weerbaarheid democratische rechtsorde – onder voorzitterschap van Ahmed Marcouch – publiceerde in 2023 de eindrapportage *Koester de democratie!* (Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde, 2023). De commissie-Marcouch adviseert om “het vak burgerschap of maatschappijleer in het gehele voortgezette onderwijs af te sluiten met een examen. Dit om te voorkomen dat leerlingen van school gaan zonder kennis van de democratische rechtsorde.”

3. De toetsing is haalbaar en uitvoerbaar.

Voor scholen, leraren, leerlingen en de examenketen (met in elk geval CvTE, stichting Cito, DUO) moet examinering uitvoerbaar zijn. De wijze van afsluiting moet passen bij de onderwijspraktijk en de bestaande regelgeving over, en bestaande vormen van, examinering.

Huidige wijze van afsluiting: alleen schoolexamen

Het vak maatschappijleer wordt nu afgesloten met een SE. Binnen alle schoolsoorten en leerwegen geldt dat niet is voorgeschreven wat de toetsvorm moet zijn, hoeveel schoolexamens afgenomen moeten worden en wat de verhouding moet zijn tussen de domeinen die in schoolexamens worden getoetst. Dit geldt voor schoolexaminering bij alle vakken.

Voordelen continuering huidige wijze van afsluiting:

- Met alleen schoolexaminering kan de school of leraar meer ruimte ervaren om nieuwe vormen van toetsen te ontwikkelen en gebruiken die passen bij de nieuwe programma's.
- Met alleen schoolexaminering kan de school of leraar meer autonomie ervaren, bijvoorbeeld om de actualiteit of de schooleigen onderwerpen te betrekken in schoolexamens.
- Als alleen getoetst wordt met schoolexaminering is er minder risico op *teaching to the test*: leraren richten lessen in op de eisen van een centraal examen en schenken minder aandacht aan andere relevante domeinen van het vak.

Nadelen continuering huidige wijze van afsluiting:

- Met alleen schoolexaminering is er minder zicht op borging van de validiteit. Het is de vraag of de vernieuwde maatschappijleer- en burgerschapsdoelen gehaald worden als leraren helemaal vrij zijn in het kiezen van toetsvormen, het aantal schoolexamens en de verhouding tussen domeinen.
- Als er alleen getoetst wordt via schoolexaminering, wordt te weinig geborgd dat alle leerlingen voldoende kennis en vaardigheden hebben om hun rol als burger in de democratische samenleving te vervullen, omdat de manier waarop scholen toetsen sterk kan verschillen. Dat leidt doorgaans tot verschillen in toetskwaliteit.
- Op landelijk niveau kan met alleen schoolexaminering slecht worden gemonitord of een belangrijk deel van de burgerschapsdoelen in het voortgezet onderwijs gehaald wordt. De kennis die we daar nu over hebben is meestal gestoeld op het ICCS-onderzoek dat wordt afgenomen in de tweede klas van het voortgezet onderwijs.

Afweging

De vakvernieuwingscommissie adviseert de huidige wijze van afsluiting van het vak te vervangen door een nieuwe wijze van afsluiting in een gefaseerd tijdspad. Van de geformuleerde uitgangspunten worden de eerste twee (de wijze van afsluiting sluit aan bij de doelstellingen van het vak en past bij de kennis en vaardigheden nodig voor burgers van de democratische rechtsstaat) met examinering via alleen een SE onvoldoende waargemaakt. In ieder geval is volgens de commissie op dit moment onvoldoende zichtbaar gemaakt dat alle leerlingen in gelijke mate voldoende (burgerschaps)kennis en vaardigheden opdoen.

Combinatiecijfer

Op dit moment telt maatschappijleer in het vmbo volwaardig en eigenstandig mee op de cijferlijst voor het diploma; op havo en vwo maakt het vak deel uit van het combinatiecijfer. De vakvernieuwingscommissie adviseert nadrukkelijk om maatschappijleer op havo en vwo uit het combinatiecijfer te halen, zodat het vak vergelijkbaar meetelt als andere vergelijkbare vakken. Deze keuze past bij de drie eerder geformuleerde uitgangspunten. De voornaamste overweging is het belang dat wordt gehecht aan burgerschapsonderwijs, voor de leerlingen en voor de samenleving als geheel. Dit blijkt uit de aanscherping van de wettelijke burgerschapsopdracht voor scholen en uit de adviezen van de commissies-Remkes en -Marcouch. Daarnaast past een eigenstandig cijfer bij afsluiting van het vak maatschappijleer op zowel vmbo als havo en vwo ook om de volgende redenen:

- Het geactualiseerde examenprogramma maatschappijleer geeft voor een belangrijk deel vorm aan het belang dat wordt gehecht aan de basisvaardigheden burgerschap en digitale geletterdheid. Door dit vak zelfstandig mee te nemen in de slaag-zakregeling, wordt hieraan voldoende gewicht gegeven.
- Het vak heeft meer ontwerpruimte, waardoor het onevenwichtig wordt om het in het combinatiecijfer te middelen met kleinere vakken en onderdelen, zoals CKV en het profielwerkstuk.
- De positionering van maatschappijleer wordt voor alle schoolsoorten gelijkgetrokken. Het ligt voor de hand om het vak dan ook op dezelfde manier te laten meetellen.

2.4.2 Eerste stap naar gewenst scenario (3-5 jaar)

Voor de korte termijn stelt de vakvernieuwingscommissie het volgende voor:

- Haal maatschappijleer uit het combinatiecijfer voor havo en vwo en laat het vak eigenstandig meetellen in de slaag-zakregeling.
- Publiceer een handreiking met goede voorbeelden van PTA's en schoolexamens, zodat leraren handvatten hebben om de nieuwe examenprogramma's vorm te geven, met goede afstemming tussen doelen, onderwijs en toetsing/examinering.
- Start met het verkennen van mogelijke toetsvormen, waarin stichting Cito, CvTE en SLO naast vakvereniging, leraren, schoolleiders en lerarenopleiders een belangrijke rol spelen. Verken welke domeinen via welke toetsvormen kunnen worden getoetst in een CE. Ontwikkel op basis daarvan een conceptverdeling van inhouden over SE en CE, op basis waarvan ook conceptsyllabi kunnen worden ontwikkeld. Dit met het oog op de lange termijn.

- Organiseer peil- en evaluatiemomenten en beoordeel op basis van de opgedane ervaringen of de uitkomst van de verkenning voldoende vertrouwen geeft om een valide, betrouwbaar en uitvoerbaar CE in te voeren. Wegen de voordelen op tegen de nadelen? En sluit een CE in de ontwikkelde vorm goed aan bij de overkoepelende doelstellingen van het vak?

2.4.3 Gewenste scenario (8-10 jaar)

Voor de langere termijn stelt de vakvernieuwingscommissie het volgende voor:

- Besluit op basis van de uitkomsten van de evaluatie om een centraal examen voor maatschappijleer in te voeren en in welke vorm.
- Stel een passende SE-CE-verdeling vast en ontwikkel op basis daarvan syllabi die worden vastgesteld.

2.4.4 Adviezen over passende wijzen van afsluiting

De vakvernieuwingscommissie stelt voor het vak op termijn af te sluiten met een CE, naast een SE. In het CE moet ten eerste *kennis* worden getoetst. Daarnaast moet het CE zich richten op de *vaardigheden* die van belang zijn voor maatschappelijke en politieke oordeelsvorming, en om te kunnen participeren. In het SE is ruimte voor actuele vraagstukken, ervaringsdoelen, het handelen van leerlingen en voor schooleigen onderwerpen.

Inhoud en vorm centraal examen

In het CE is ruimte nodig voor het schriftelijk toetsen van een aantal op kennis gerichte eindtermen, om te zorgen dat alle leerlingen voldoende kennis over de democratische rechtsstaat hebben. Op deze manier wordt de politieke en maatschappelijke geletterdheid geborgd. De twee andere doelstellingen van het vak vragen om een CE dat niet uitsluitend uit schriftelijke toetsing bestaat. Dat past slecht bij de verschillende manieren waarop burgerschap in de praktijk vorm krijgt en bij de gedachte dat elke burger vanuit het beginsel van democratische gelijkheid moet kunnen participeren. Participeren in samenleving en politiek doe je immers niet alleen schriftelijk. Daarom adviseert de vakvernieuwingscommissie om te onderzoeken welke andere toetsvormen beter passen bij de doelstellingen van maatschappijleer, en om deze een plek te geven in het CE.

Mogelijke toetsvormen

Voorbeelden van mogelijke toetsvormen kennen we uit Engeland, waar het vak Citizenship Studies centraal wordt afgesloten. Ook kan gedacht worden aan:

- game-based assessment;
- een simulatie;

- een online interactieve toets vergelijkbaar met het theorie-examen voor een rijbewijs;
- een toets die bestaat uit een aantal kennisvragen, waarna een onderdeel volgt waarin een leerling door middel van verschillende opdrachten kan laten zien de benaderingswijze van maatschappijleer toe te kunnen passen op een of twee cases.

Voordelen nieuwe wijze van afsluiting

- De kennis en vaardigheden die burgers in een democratische rechtsstaat nodig hebben, worden geborgd in een CE. In het onderwijs zal in voorbereiding op een CE voldoende aandacht geschonken moeten worden aan deze kennis en vaardigheden. Er kan landelijk worden gemonitord of leerlingen deze kennis en vaardigheden ontwikkelen.
- Scholen en leraren behouden hun autonomie om het SE vorm te geven en andere passende vormen van toetsing te gebruiken.
- Met deze vorm van toetsing wordt recht gedaan aan doelen van de vakvernieuwing: via de benaderingswijze kunnen alle belangrijke aspecten van het vak worden geïntegreerd. Ook wordt er recht gedaan aan de wens om juist bij burgerschapsonderwijs te zorgen voor gelijke basisuitkomsten, zodat burgers in gelijke mate kunnen participeren in samenleving en politiek.
- Omdat andere CE-toetsvormen centraal ontwikkeld worden, hoeven docenten niet allemaal het wiel zelf uit te vinden. Vernieuwende toetsvormen die bij maatschappijleer worden ingezet kunnen ook worden toegepast bij andere vakken.
- Deze toetsvormen kunnen binnen het huidige systeem van examinering worden ontwikkeld. De regelingen voor het CPE (centraal praktisch examen) van de kunstvakken, het CSPE (centraal schriftelijk en praktisch examen) van de profielvakken in het vmbo en het CSE (centraal schriftelijk examen) bieden voldoende ruimte om dit maatschappijleerexamen 'nieuwe stijl' mogelijk te maken, hoewel ook de uitvoerbaarheidsaspecten zorgvuldig moeten worden afgewogen.
- Voor leerlingen kan dit een aantrekkelijke vorm van centrale toetsing zijn, waarbij ze naast kennis en vaardigheden hun talent, denkkracht en creativiteit kunnen laten zien.
- Een CE maakt een einde aan bestaande verschillen in herkansingsmogelijkheden tussen scholen. Leerlingen zullen in een CE allemaal aantonen dat ze de nodige burgerschapskennis en -vaardigheden in huis hebben.

Nadelen nieuwe wijze van afsluiting

- Er is een risico dat, net als bij veel andere vakken met een CE, leraren het SE gebruiken ter voorbereiding op het centraal examen en minder gebruikmaken van de ruimte die het SE biedt. Dat kan ertoe leiden dat onderdelen van het examenprogramma die alleen in het SE zitten, minder aandacht krijgen.
- Het ontwikkelen van andere centrale toetsvormen kost tijd.
- De autonomie van leraren en scholen wordt ingeperkt, omdat leerlingen ook voorbereid moeten worden op een centraal examen.
- De toetsdruk bij leerlingen neemt toe.
- De uitvoerbaarheid voor scholen en de examenketen neemt af.

3. Proces

3.1 Inrichting van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie van de examenprogramma's gedurende twee jaar heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO van het ministerie van OCW. In deze paragraaf wordt de samenstelling beschreven van de vakvernieuwingscommissie, de advieskring, het monitorteam, de expertpoule en de redactie, alsmede de betrokkenheid van leerlingen.

3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De vakvernieuwingscommissie maatschappijleer bestaat onder functionele leiding van een procesregisseur uit:

- vier leraren vmbo en vier leraren havo en vwo;
Leraren zijn essentiële deelnemers van de vakvernieuwingscommissie, omdat ze dagelijks werken met examenprogramma's in de onderwijspraktijk.
- vier vakexperts;
Vakexperts zijn betrokken vanwege hun aantoonbare expertise op de inhoudsgebieden van de examenprogramma's en (praktijkgericht) onderzoek.
- twee curriculumexperts;
De curriculumexperts brengen curriculaire en vakinhoudelijke expertise in. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de conceptexamenprogramma's.

In bijlage 3 vind je een lijst van de commissieleden van de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer.

3.1.2 Advieskring

Een belangrijke schakel in het actualisatieproces van de examenprogramma's is de advieskring. De advieskring geeft tussentijds feedback op tussenproducten van de vakvernieuwingscommissie. De advieskring bestaat uit een vaste vertegenwoordiging van organisaties en instellingen die een vakinhoudelijk en -didactisch belang hebben bij de actualisatie van de examenprogramma's. De advieskring draagt zorg voor:

- constructief inbrengen van expertise, passend bij de ontwikkelfase en/of het specifieke tussenproduct en passend binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;

- reflecteren op de tussenproducten aan de hand van adviesvragen van de vakvernieuwingscommissie;
- organiseren van constructieve feedback bij de achterban over de opgeleverde tussenproducten en concepten en deze schriftelijk en mondeling toelichten aan de vakvernieuwingscommissie.

Elke organisatie vaardigt een vertegenwoordiger af. Gedurende de vakvernieuwing verzamelt deze op vier momenten in het proces feedback uit de achterban van de vertegenwoordigende organisatie, en brengt deze in. De advieskring bundelt alle feedback en geeft zoveel mogelijk gemeenschappelijke feedback aan de vakvernieuwingscommissie. Waar relevant en passend, worden daar organisatiespecifieke punten aan toegevoegd.

De advieskring bestaat enerzijds uit vertegenwoordigers van vakinhoudelijke organisaties en instellingen en anderzijds uit experts van CvTE en Stichting Cito. Die laatsten nemen deel vanuit hun specifieke en wettelijke taak in de keten van centrale examinering. Zij geven advies over de toetsbaarheid van de inhouden, de verdeling van inhouden over het centraal en schoolexamen wanneer er sprake is van een centraal examen, en over passende wijzen van examinering.

De vakvernieuwingscommissie heeft gedurende het actualisatieproces ook experts op persoonlijke titel geraadpleegd, al dan niet vooraf benoemd.

In bijlage 4 vind je een overzicht van de advieskring.

In bijlage 5 vind je een overzicht van de geraadpleegde experts.

3.1.3 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang om conceptexamenprogramma's te ontwikkelen. Zo wordt ook de zienswijze gehoord en meegenomen van leerlingen die deze inhouden als onderwijs krijgen aangeboden. De inbreng van leerlingen verhoogt de relevantie van curricula: welke inhouden vinden leerlingen zinvol voor hun deelname aan de samenleving en ter voorbereiding op vervolgonderwijs?

Bij de start van de actualisatie van examenprogramma's is in overleg met het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) besloten om leerlingenbetrokkenheid niet via de advieskring vorm te geven, maar om daarvoor een apart traject te organiseren. Dat traject is qua vorm en inhoud afgestemd op de leerling. Dit om de inbreng zo optimaal mogelijk te maken en om recht te doen aan de randvoorwaarden voor succesvolle leerlingenparticipatie.

De vakvernieuwingscommissie raadpleegde op 26 februari 2024 een leerlingenpanel, bestaande uit een groep van zestien vmbo-, havo- en vwo-leerlingen. Hierbij werden de leerlingen bevraagd over de eigen recente ervaringen met het vak maatschappijleer en over de behoeften en ideeën voor het vak. Daarnaast zijn enkele specifieke aspecten uit de vakvernieuwingscommissie voorgelegd aan het panel, betreffende de nieuwe domeinindeling en de plek van burgerschap in het nieuwe programma, en is er van gedachten gewisseld over hoe het nieuwe programma in de toekomst te examineren.

Daarnaast betrok de vakvernieuwingscommissie leerlingen door een aantal werkbezoeken af te leggen aan scholen voor voortgezet onderwijs. Om te bewerkstelligen dat de nieuwe examenprogramma's voldoende inclusief zijn, is een werkbezoek afgelegd aan Denise (*De Nieuwe Internationale School Esprit*) in Amsterdam. Daar is uitgebreid gesproken met leerlingen en docenten. Ook is een werkbezoek afgelegd aan Baken Stad College in Almere, om onder meer het gesprek aan te gaan met leerlingen vmbo-bb. De vakvernieuwingscommissie vond dit met name van belang om beter voor ogen te krijgen welke inhoud in het vmbo passend, wenselijk en haalbaar zijn. De belangrijkste inzichten die leerlingen de vakvernieuwingscommissie meegaven zijn:

- de interesse voor en het onderstrepen van het belang van kennis over de politiek en democratie;
- aandacht voor de invloed van sociale media;
- aandacht voor verschillende culturen;
- een bezoek aan de gemeenteraad of de Tweede Kamer.

3.1.4 Kwaliteitsmonitoring

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg is monitoring en evaluatie op proces en (tussen)producten.

Monitoring en evaluatie hebben aandacht voor de processen binnen de vakvernieuwingscommissie en voor de omgang met, en het benutten van, de inbreng van de advieskringen. Het gaat daarbij om het uitzetten van vragenlijsten bij de hele vakvernieuwingscommissie, drie keer per ontwikkeljaar. Daarin geven leden van de commissie aan of en hoe de doelstellingen van ontwikkelsessies worden bereikt. Ook geven ze aan in hoeverre ze daarin voldoende worden gefaciliteerd en wat ze nog nodig hebben. Deze informatie is sturingsinformatie voor procesregisseur en programmteam.

Daarnaast worden de verschillende tussenproducten gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Daarbij is er ook aandacht voor de consistentie tussen de conceptexamenprogramma's van de verschillende vakken

en tussen de conceptkerndoelen en conceptexamenprogramma's. Monitoring en evaluatie leveren zo informatie op over de inhoudelijke voortgang van het traject aan de vakvernieuwingscommissies en het programmateam van SLO. Met de opbrengst van monitoring en evaluatie kan de vakvernieuwingscommissie waar nodig worden aan- en bijgestuurd op basis van de vastgestelde kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input en feedback worden door monitoring en evaluatie beschikbaar gesteld aan de commissie in de vorm van monitorrapportages. Deze rapportages worden in een gesprek met de curriculumexperts toegelicht. De curriculumexperts lichten de inzichten toe in de vakvernieuwingscommissie, zodat deze worden gebruikt bij het doorontwikkelen van de conceptexamenprogramma's.

Enkele belangrijke inzichten die monitoring en evaluatie de vakvernieuwingscommissie meegaven zijn:

- het bewerkstelligen van voldoende en passende differentiatie tussen de schoolsoorten en leerwegen;
- een consequent gebruik van passende handelingswerkwoorden;
- in voorkomende gevallen de afstemming met het vak Nederlands goed voor ogen houden;
- het opnemen van eenzelfde eindterm LOB in de examenprogramma's van alle vakken.

3.1.5 Expertpoule

Het team van monitoring en evaluatie werkt nauw samen met de expertpoule. SLO heeft een expertpoule ingericht, bestaande uit experts op het gebied van de vakoverstijgende aspecten die in de werkopdracht beschreven zijn: rationale/doeldomeinen, differentiatie, vmbo, LOB, vaardigheden, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze vakoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten;
- adviesfunctie: leden van de expertpoule dragen bij aan interne sessies over kennisdeling. De kijkwijzer van de expertpoule op de verschillende onderwerpen staat centraal. Uitkomsten van analyses worden gedeeld en besproken, gericht op het doen van aanpassingen. Daarnaast is de expertpoule beschikbaar om de vakvernieuwingscommissie bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van vakoverstijgende aspecten.

3.1.6 Redactie

Tijdens het ontwikkelproces is er twee keer een tussentijdse redactie uitgevoerd vanuit curriculair-inhoudelijk en curriculair-technisch perspectief. De eerste redactie vond plaats na anderhalf jaar op de conceptkarakteristiek. De tweede, op de concepteindtermen, vond plaats richting oplevering van de conceptexamenprogramma's. Het redactieteam bestond uit curriculumexperts van SLO die de redactie integraal uitvoerden voor alle conceptexamenprogramma's, voor alle vakken. De feedback is teruggekoppeld via feedbackrapportages en in gesprek met de curriculumexperts per vakvernieuwingscommissie. De redactie heeft als doel de eenduidigheid, architectuur, leesbaarheid en consistentie binnen en tussen examenprogramma's te waarborgen, teneinde aan de kwaliteitseisen uit de werkopdracht te voldoen. De status van de feedback kende om die reden een 'pas toe of leg uit'-karakter.

3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie

De vakvernieuwingscommissie ontwikkelde gedurende twee ontwikkeljaren vijf conceptexamenprogramma's. De commissie begon met het bespreken van de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen en het formuleren van een visie op het vak in de bovenbouw vo.

De unieke positie van maatschappijleer als het enige mens en maatschappij-vak dat alle leerlingen volgen, stelt de nodige eisen en verwachtingen eraan. Het vak kent geen voorloper in de onderbouw van het vo en daarmee geen aanwijsbare doorlopende leerlijn. Het bouwt echter wel voort op de kennis en vaardigheden die in het leergebied mens en maatschappij in de onderbouw vo aan de orde komen.

Maatschappijleer is per definitie en vanuit de traditie van het vak burgerschapsvormend. De uitdaging is om aspecten van burgerschap nadrukkelijker en meer expliciet zichtbaar te laten zijn, zonder het vakeigen karakter van maatschappijleer te verliezen. Dit hield de vakvernieuwingscommissie bij haar werk steeds voor ogen.

Ook is er de uitdaging 'gepaste' aandacht te besteden aan de voor het vak relevante kennis en inhouden van digitale geletterdheid. Digitale geletterdheid kent niet zoals burgerschap een vak in de bovenbouw dat een 'vaste landingsplaats' biedt. Aan maatschappijleer als vak in het gemeenschappelijk deel zijn er wat betreft digitale geletterdheid hoge verwachtingen gesteld. In paragraaf 2.3.5 en 2.3.6 is de aandacht die nodig is voor burgerschap en digitale geletterdheid uitgebreider beschreven.

Het is van belang om bij alle claims en verwachtingen de grenzen van het vak te bewaken: in de kern moet het bij maatschappijleer gaan om het ontwikkelen van *politiek(e) en maatschappelijk(e)* geletterdheid, oordeelsvermogen en vermogen tot participatie. Ondanks het feit dat meer ontwerpruimte beschikbaar is voor maatschappijleer, is er het risico van overladenheid.

Van een andere aard is de uitdaging en ambitie om voor elke schoolsoort en leerweg een in beginsel gelijk examenprogramma te maken vanuit de gedachte dat elke leerling maatschappelijk en politiek moet kunnen participeren. De burgerschapsopdracht geldt immers voor alle leerlingen in het vo even sterk. Dit is ook uit oogpunt van inclusie en kansengelijkheid een belangrijk streven. Daarnaast is het wenselijk dat in de uitwerkingen van de eindtermen de noodzakelijke differentiatie voldoende is aangebracht. Het streven om een gelijk examenprogramma voor alle leerlingen te ontwikkelen, staat op gespannen voet met het doel om voor de leerlingen in de verschillende schoolsoorten en leerwegen passende en haalbare programma's te maken. De commissie vond dit een lastige opgave, maar denkt dat zij er voldoende in is geslaagd aan beide doelstellingen tegemoet te komen. In de uitwerkingen van de eindtermen van de kennisgerichte domeinen (C, D en E) is naar verwachting voldoende differentiatie aangebracht, zodat de programma's met name ook voor de leerwegen in het vmbo passend en realiseerbaar zijn. Dit aspect moet in de fase van beproeven nader worden verkend en onderzocht.

Bij de veelheid van thema's, begrippen en onderwerpen is het zaak om: in de examenprogramma's maatschappijleer voldoende balans aan te brengen in de aandacht voor kennis over de samenleving (domein C) en de democratische rechtsstaat (domein D); voldoende gewicht te geven aan democratische waarden en grondrechten (domein B); dilemma's en de weerbarstigheid van de 'ideale' samenleving (domein E) te belichten. Dit terwijl er ook de nodige aandacht en onderwijstijd moet worden geschonken aan het behandelen van vraagstukken en aan het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (ervaringsdoelen). Er is met name veel tijd en energie besteed aan een evenwichtige inrichting van het relatief nieuwe domein E. Zo kostte het formuleren van de onderliggende rationale de nodige hoofdbreken. De vakvernieuwingscommissie keek in dit domein naar drie invalshoeken: het aspect rechtvaardigheid; het ideaal van de samenleving en de weerbarstige werkelijkheid; dilemma's die in de samenleving spelen. Het aspect rechtvaardigheid vormde daarbij steeds de verbindende schakel of rode draad. Dat begrip is vervolgens in de titel van het domein opgenomen. Daarmee is het subdomein rechtvaardig handelen ook een passende en logische 'afsluiting' van het domein en vormt het zo een evenwichtige aanvulling op de subdomeinen sociaal handelen (domein C) en politiek handelen (domein D).

Een ander aandachtspunt is om waar nodig en relevant te zorgen voor samenhang met andere vakken. In verschillende sessies met leden van de vernieuwingscommissies van andere vakken is hier gericht naar gekeken. De focus ligt daarbij op samenhang met de vakken Nederlands en Engels, die net als maatschappijleer deel uitmaken van het gemeenschappelijk deel, en met het vak wiskunde (zie ook paragraaf 2.2.7).

Ten slotte is aan de vakvernieuwingscommissie gevraagd om met een goed onderbouwd advies te komen over de wijze van afsluiting van het vak. Hier is in meerdere tweedaagsen over gesproken. Ook met de advieskring – met name de vertegenwoordigers van NVLM, de lerarenopleiders en examenmakers van CvTE en Cito – is hierover uitgebreid gesproken. In de halve eeuw dat maatschappijleer bestaat, is het nooit afgesloten door een CE. De vakvernieuwingscommissie was zich terdege bewust van deze voor de toekomst van het vak zwaarwegende en verantwoordelijke opdracht.

4. Conclusies, adviezen en vervolg

4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen

In het eerste hoofdstuk van dit toelichtingsdocument zijn de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die staan beschreven in de *Startnotitie Burgerschap* (Visser & Gelinck, 2021a) en de *Startnotitie digitale geletterdheid* (De Vries & Van Rooyen, 2021). Deze vormden onder meer het uitgangspunt voor de bijstelling van de examenprogramma's. De vakvernieuwingscommissie heeft met de geactualiseerde examenprogramma's een antwoord gegeven op deze uitdagingen, zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk.

4.2 Adviezen vanuit vakspecifieke werkopdracht

In de vakspecifieke werkopdracht maatschappijleer is aan de vakvernieuwingscommissie gevraagd om een voorstel te doen voor een passende wijze van afsluiting van het vak. Dit voorstel dient voorzien te zijn van gedegen argumenten waarin voor- en nadelen zijn benoemd en afgewogen.

Advies korte termijn

In paragraaf 2.4 staat beschreven dat de commissie voor de korte termijn adviseert om maatschappijleer uit het combinatiecijfer te halen voor havo en vwo en het vak eigenstandig te laten meetellen in de slaag-zakregeling.

Advies langere termijn

Ook staat in paragraaf 2.4 uitgebreid met argumenten onderbouwd dat de vakvernieuwingscommissie voor de langere termijn adviseert om een centraal examen voor maatschappijleer in te voeren, met een combinatie van het toetsen van theorie (schriftelijk) en praktijk (handelen). Dit nadat verschillende toetsmogelijkheden voor het vak zijn verkend en geëvalueerd.

4.3 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's

Ten opzichte van de huidige examenprogramma's maatschappijleer voor de verschillende schoolsoorten en leerwegen is er sprake van een aantal duidelijke wijzigingen in de conceptexamenprogramma's.

De belangrijkste is dat voor alle schoolsoorten en leerwegen nu eenzelfde programma is ontwikkeld op basis van een uniform raamwerk met dezelfde domeinen, subdomeinen en dezelfde eindtermen (doelzin). Dit raamwerk is in bijlage 1 opgenomen. Verder kregen in de conceptexamenprogramma's burgerschap en digitale geletterdheid meer expliciete aandacht. Zie de

uitgebreide onderbouwing van de afzonderlijke domeinen en subdomeinen in paragraaf 2.2.3 Van karakteristiek naar raamwerk.

Ten opzichte van de bestaande programma's zijn in de conceptexamenprogramma's verder nog de volgende wijzigingen zichtbaar:

- Er is sprake van eenzelfde vakspecifieke benaderingswijze, in tegenstelling tot de huidige programma's waarin er verschillen zijn tussen vmbo enerzijds en havo/vwo anderzijds.
- Er zijn twee relatief 'nieuwe' domeinen: domein B Democratische waarden en grondrechten en domein E Dilemma's en rechtvaardigheid.
- In drie subdomeinen is er aandacht voor vraagstukken.
- In drie subdomeinen staan ervaringsdoelen beschreven, die zich richten op sociaal handelen, politiek handelen en rechtvaardig handelen.

Zie bijlage 2 voor een meer specifieke vergelijking van de conceptexamenprogramma's met de huidige examenprogramma's maatschappijleer vmbo en havo-vwo.

4.4 Kerndoelen en examenprogramma's

Voor wat betreft de doorlopende leerlijn vanuit de onderbouw naar de conceptexamenprogramma's maatschappijleer, moet met name gekeken worden naar de conceptkerndoelen voor burgerschap. Maatschappijleer borduurt in bepaald opzicht voort op de volgende domeinen en kerndoelen van burgerschap:

- Domein B Samenleving en democratie:
 - kerndoel 2 Diversiteit;
 - kerndoel 3 Democratische waarden;
 - kerndoel 4 Maatschappelijke betrokkenheid;
 - kerndoel 5 Democratische betrokkenheid.
- Domein C Maatschappelijke vraagstukken:
 - kerndoel 6 Maatschappelijke vraagstukken.

Zie bijlage 1 voor een uitgebreide vergelijking tussen de kerndoelen burgerschap en de examenprogramma's maatschappijleer.

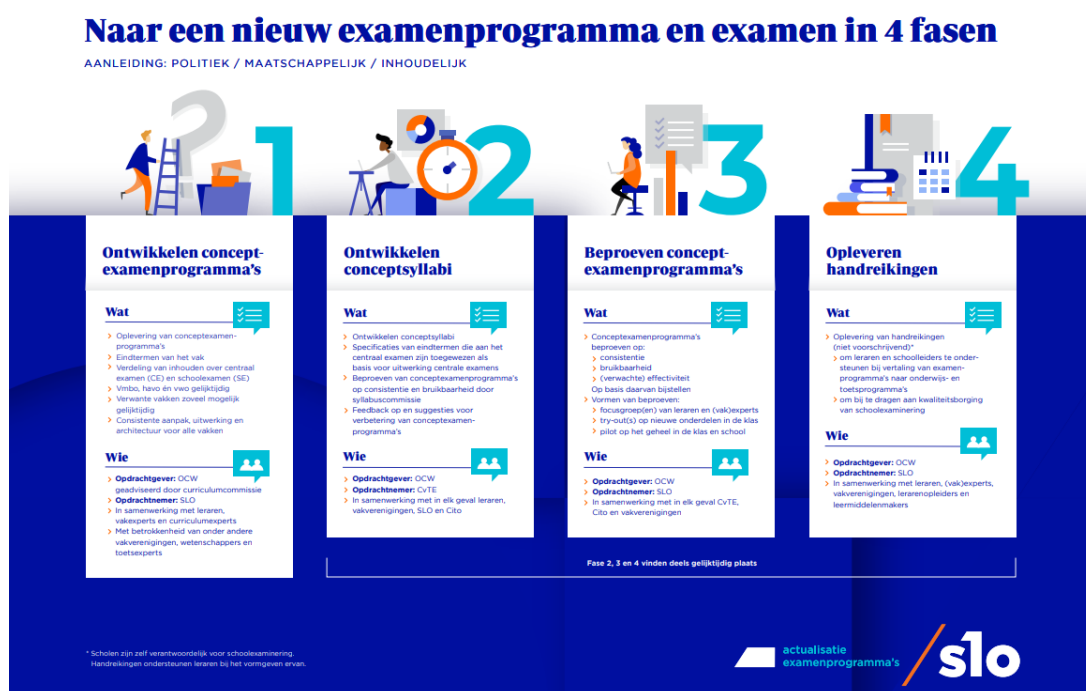
4.5 Fase van beproeven

De oplevering van de conceptexamenprogramma's geeft het startsein voor de vervolgfases om te komen tot definitieve examenprogramma's.

Geactualiseerde examenprogramma's zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie op goed onderwijs en passende examinering. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat immers in de school en in de klas. We

onderscheiden daarom verschillende fasen in het proces om te komen tot nieuwe examenprogramma's die uitgangspunt zijn voor onderwijs en examinering in de bovenbouw vo. Na de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's, die in 2024 worden afgerond, starten – deels gelijktijdig – de volgende fasen:

- voor vakken met een CE: ontwikkelen van conceptsyllabi onder regie van het CvTE. Voor maatschappijleer is dit pas op de langere termijn na besluitvorming aan de orde;
- beproeven van de conceptexamenprogramma's onder regie van SLO;
- opleveren van handreikingen.

4.5.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi

In schooljaar 2024-2025 start de ontwikkeling van conceptsyllabi voor de geactualiseerde vakken met een centraal examen. Voor maatschappijleer met nu alleen een SE is dit op korte termijn nog niet aan de orde.

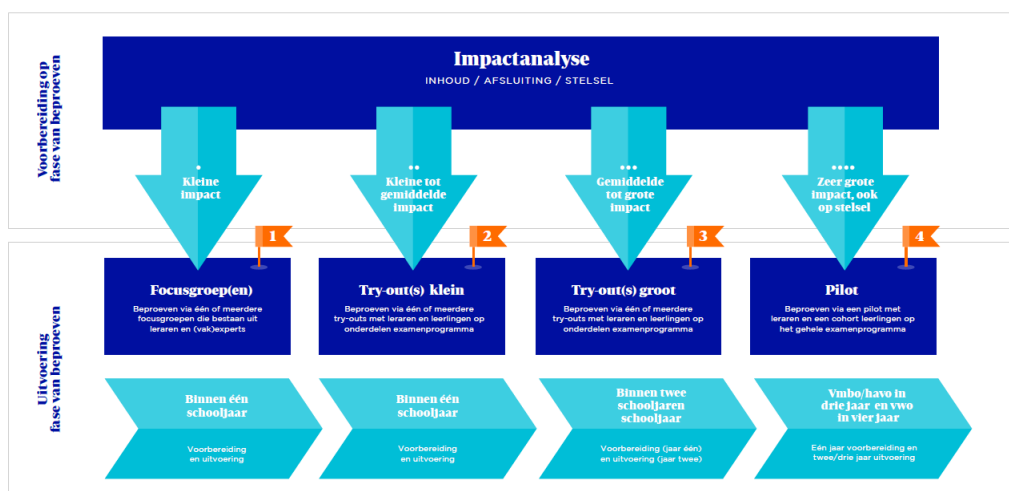
Het doel van de syllabi? Leraren en examenmakers ondersteunen bij respectievelijk het voorbereiden van examenkandidaten op de centrale examens, en het construeren van de centrale examens.

De ontwikkeling van conceptsyllabi gebeurt onder regie van het CvTE. Hiervoor worden syllabuscommissies met leraren en vakdeskundigen samengesteld. Zij gaan de eindtermen uitwerken die aan het centraal examen zijn toegewezen. Gedurende de ontwikkeling van de conceptsyllabi haalt CvTE feedback op bij leraren.

4.5.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's

Parallel aan het syllabitraject, bereidt SLO vanaf september 2024 de fase van beproeven voor. Dat betekent op de eerste plaats dat we voor de verschillende conceptexamenprogramma's van elk vak een impactanalyse maken. We brengen in kaart hoeveel er ten opzichte van het huidige examenprogramma verandert op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel. Op basis van de uitkomsten van deze analyse bepalen we hoe omvangrijk er beproefd moet worden en welk tijdspad dat vraagt.

Vormen van beproeven

We zoeken steeds naar een optimale balans tussen tijd en kwaliteit. Dit betekent dat (de voorbereiding van) de fase van beproeven zo kort mogelijk duurt, maar lang genoeg om de examenprogramma's verantwoord te implementeren. Want hoe groter de aanpassingen ten opzichte van de huidige examenprogramma's, hoe meer implicaties voor het onderwijs en de examinering, hoe meer dat vraagt van beproeven en implementeren. We onderscheiden vier vormen met elk een eigen tijdspad.

Als uit de impactanalyse blijkt dat vorm 1 (focusgroepen) of vorm 2 of 3 (een try-out) passend is, dan worden bij die vormen onderdelen van de conceptexamenprogramma's door leraren en leerlingen beproefd in één schooljaar, beoogd in 2025-2026.

Als uit de impactanalyse blijkt dat de veranderingen op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel groot zijn, dan wordt gekozen voor vorm 4 (een pilot). Het volledige conceptexamenprogramma, inclusief conceptsyllabus voor vakken met een centraal examen, wordt beproefd. Voor vmbo en havo vraagt dit twee jaar, voor vwo drie jaar.

In het voorbereidingsjaar (2024-2025) worden materialen ontwikkeld voor de fase van beproeven, en worden scholen geworven die mee willen werken aan het beproeven. In schooljaar 2025-2026 start het daadwerkelijk beproeven van de conceptexamenprogramma's en -syllabi in de onderwijspraktijk.

4.5.3 Opleveren van handreikingen

Tijdens de fase van beproeven gaan we op scholen in gesprek met in elk geval leraren en schoolleiders. Met hen bespreken we de vraag welke informatie, gespreksleidraden en voorbeelden nodig zijn om de bedoeling en inhoud van de conceptexamenprogramma's in onderwijs en toetsing vorm te geven. Deze gesprekken leiden tot handreikingen. Deze handreikingen zijn ter inspiratie en niet voorschrijvend, maar helpen scholen om te komen van een examenprogramma naar een onderwijs- en toetsprogramma.

4.5.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven

In de fase van beproeven zijn met name de volgende aspecten van belang om nader te onderzoeken en (verder) uit te werken:

- hoe in de lespraktijk invulling kan worden gegeven aan de nieuwe en vernieuwde inhoud van de programma's, met name die op het gebied van burgerschap en digitale geletterdheid;
- hoe de vernieuwde en meer uniform geformuleerde benaderingswijze van maatschappijleer (subdomein A2) vorm krijgt;
- hoe de subdomeinen waar met name ervaringsdoelen hun plek hebben gekregen in de onderwijspraktijk invulling krijgen. Concreet gaat het dan om de subdomeinen over de vraagstukken en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen;
- in hoeverre er in de praktijk een balans gevonden kan worden tussen de aandacht voor enerzijds de vereiste kennis en vaardigheden (maatschappelijke en politieke geletterdheid en oordeelsvermogen) en anderzijds het opdoen van ervaringen (die bijdragen aan vermogen tot participatie);
- zicht krijgen op of en in hoeverre de beoogde examenprogramma's realiseerbaar zijn binnen de (beoogde en daadwerkelijke) onderwijstijd. Het is immers van belang dat er geen sprake is van (ervaren) overladenheid;
- een realistische inschatting krijgen of en in hoeverre de eindtermen met name in het vmbo – specifiek in vmbo-bb en -kb – qua beoogd niveau haalbaar zijn (beheersingsdoelen);
- starten met het verkennen en uitwerken van alternatieve vormen van afsluiting, die passend zijn bij maatschappijleer, in schoolexamencontext.

5. Referenties

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023). *Koester de democratie! Eindrapportage*. Raadpleegbaar op: <https://adviescommissie-vwdr.nl/>

Andeweg, R., Galen, A. & Louwse, T. (2020). *Governance and Politics of the Netherlands*. (5e druk). Red Globe Press.

Beemsterboer, M. & Berger, M. (2023). De Wet verduidelijking burgerschapsopdracht maakt niet veel duidelijker. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* (14)3, 19-36.

Council of Europe (2016). *Competences for democratic culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies*. Council of Europe. Raadpleegbaar op: <https://rm.coe.int/16806ccc0c>

Curriculum.nu (2019a). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*. Raadpleegbaar op: <https://www.curriculum.nu/download/bu/Voorstellen-Burgerschap.pdf>

Curriculum.nu (2019b). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij*. Raadpleegbaar op: <https://curriculum.nu/download/mm/Voorstellen-ontwikkelteam-Mens-en-Maatschappij.pdf>

De Kievid, J. (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. (3e druk). ProDemos.

De Ridder, J., Vliegthart, R. & Zuure, J. (Reds.) (2020). *Doen, durven of de waarheid? Democratie in digitale tijden*. Amsterdam University Press. Raadpleegbaar op: <https://dejongeakademie.nl/projecten/2018986.aspx?t=%2D%2DDoen%2Ddurven%2Dof%2Dde%2DwaarheidDoen,%20durven%20of%20de%20waarheid?%20|%20De%20Jonge%20Akademie>

De Swaan, A. (2022). *De mensenmaatschappij. Een inleiding*. (20e herziene druk). Prometheus.

De Vries, H. & Rooyen, L. van (2021). *Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO. Raadpleegbaar op:
<https://www.slo.nl/publish/pages/18345/startnotitie-dg-bovenbouw.pdf>

Eidhof, B. (2020). *Handboek Burgerschapsonderwijs* (2^e herziene druk). ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

Expertisepunt LOB (2018). *Loopbaancompetenties*. Expertisepunt LOB. Raadpleegbaar op:
https://www.expertisepuntlob.nl/bestanden/artikelen/6/230_DIGI_Wegwijzer_Loopbaancompetenties_LOS.pdf?1598971931=

Heilbron, M. (2023). *Van burgerschap naar wereldburgerschap in het onderwijs*. Fawaka WereldBurgerschap. Raadpleegbaar op:
<https://www.fawakawereldburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/Whitepaper-Fawaka-WereldBurgerschap-Van-Burgerschap-naar-Wereldburgerschap-in-het-onderwijs-2023-digitaal.pdf>

Gutman, J. & Voigt, S. (2023). Militant constitutionalism: a promising concept to make constitutional backsliding less likely. *Public Choice*, (195), 377-404. Raadpleegbaar op:
<https://link.springer.com/article/10.1007/s11127-021-00874-1>

IEA (2023). *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework*. The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). Raadpleegbaar op:
https://www.academia.edu/90053091/Civic_and_Citizenship_Framework

Inspectie van het Onderwijs (2017). *Burgerschap op School. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Inspectie van het Onderwijs. Raadpleegbaar op:
<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2017/02/07/burgerschap-op-school>

Kampman, L., Driebergen, M. & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO. Raadpleegbaar op:
<https://www.slo.nl/@21497/startnotitie-kerndoelen-burgerschap/>

Klijnstra, T., Ruijs, G., Stoel, G. & Van Boxtel, C. (2022). *Sociaal wetenschappelijk redeneren bij maatschappijwetenschappen*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken. Raadpleegbaar op: <https://www.expertisecentrum-mmv.nl/wp-content/uploads/sociaal-wetenschappelijk-redeneren.pdf>

Kuypers, M. & Tinnevelt, R. (2023), Een weerbare Nederlandse rechtsstaat. *Nederlands Juristenblad*, (98)17, 1382-1389. Raadpleegbaar op: <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/292575/292575.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Loobuyk, P. (2022). *Burgerschap: Politiek-filosofische perspectieven*. Boom.

Nieuwelink, H. (2021) *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren. De overeenkomsten en verschillen*. Stichting School & Veiligheid.

Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede*. Hogeschool van Amsterdam. Raadpleegbaar op: <https://www.hva.nl/kc-onderwijs-opvoeding/gedeelde-content/publicaties/publicaties-algemeen/2023/bevorderen-van-veerkrachtige-democratische-gezindheid.html>

Noordink, H. & Kampman, L. (2023). Burgerschap en curriculumontwikkeling. *Dimensies Tijdschrift voor didactiek in de Mens en maatschappijvakken*, 2023 (7), 33-48. Raadpleegbaar op: <https://dimensies.nu/wp-content/uploads/2023/11/dimensie7-art2-nov23.pdf>

NVLM (2018). *Advies NVLM voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs: maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen*.

Onderwijsraad (2018). *Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Onderwijsraad. Raadpleegbaar op: <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2018/09/27/briefadvies-wetsvoorstel-burgerschapsopdracht#:~:text=De%20Onderwijsraad%20adviseert%20om%20de,uitgangspunten%20van%20het%20burgerschapsonderwijs%20verduidelijken.>

Rijkkema, B. (2015). *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Universiteit Leiden. Raadpleegbaar op:
<https://hdl.handle.net/1887/37029>

Sandahl, J. (2015). Preparing for citizenship: The value of second order thinking concepts in social science education. *Journal of Social Science Education*, 14(1), 19-30. Raadpleegbaar op:
<https://doi.org/10.4119/jsse-732>

Sandel, M.J. (2023). *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze? (18e druk)*. Ten Have.

SLO (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van examenprogramma's. Kader voor vakvernieuwingscommissies vmbo, havo, vwo*. SLO. Raadpleegbaar op:
https://www.slo.nl/publish/pages/19448/kader_ontwerpruimte.pdf

SLO (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid*. SLO. Raadpleegbaar op:
<https://www.slo.nl/@23492/conceptkerndoelen-burgerschap-digitale/>

Sol, Y. & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum. Verantwoording van de categorisering en definiëring van vaardigheden bij de actualisatie van kerndoelen en examenprogramma's*. SLO. Raadpleegbaar op:
<https://www.slo.nl/thema/meer/nieuwe-categorisering-vaardigheden/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>

Staatscommissie Parlementair Stelsel. (2018). *Lage drempels, hoge dijken: democratie en rechtsstaat in balans*. Boom p. 253. Raadpleegbaar op:
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2018D60651&did=2018D60651>

Ten Dam, G., Geijsel, F., Reumerman, R. & Ledoux, G. (2010). *Burgerschapscompetenties: de ontwikkeling van een meetinstrument*. *Pedagogische Studiën*, 87(5), 313-333. Raadpleegbaar op:
https://pure.uva.nl/ws/files/963483/96299_330626.pdf

Van Boxtel, C. van, Hemker, A., Klijnsstra, T. & Ruijs, G. (2017). *Toetsen van denkvaardigheden en conceptuele kennis*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken. Raadpleegbaar op:
<https://www.expertisecentrum-maatschappijwetenschappen.nl/verbanden-leggen/publicatie/>

Van den Boorn, R. (red.) (2019). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer* (2^e herziene druk). Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken / ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

Van der Ploeg, P. (2023). *Burgerschap in de mangel van overheidsdruk en onderwijskunde; een pleidooi voor algemene vorming als burgerschapsvorming*. Raadpleegbaar op:

<https://academica-group.academia.edu/PietvanderPloeg>

Van Reest, P. (2023). *Political education. The science of democratic citizenship education in the Netherlands and the United States (1920-2020)*. University of Groningen. Raadpleegbaar op:

https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/826726628/Complete_thesis.pdf

Visser, A. & Gelinck, C. (2021a). *Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO. Raadpleegbaar op:

<https://www.slo.nl/publish/pages/18344/startnotitie-burgerschap.pdf>

Visser, A., Laan, A. van der, Kampman, L. & Gelinck, C. (2021b) *Handreiking burgerschap funderend onderwijs*. SLO. Raadpleegbaar op:

<https://www.slo.nl/@19706/handreiking-burgerschap-funderend/>

Vranken, J., Hootegem, G. van, & Henderickx, E. (2017). *Het speelveld, de spelregels en de spelregels? Handboek sociologie*. (6^e druk). Acco.

Wilterdink, N., Weenink, D., Rusinovic, K. & Heerikhuizen, B. van (2022). *Samenlevingen; Inleiding in de sociologie*. (9e druk). Noordhoff Uitgevers.

Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). *Samenhang in het curriculum, verdiepende studie*. Curriculumcommissie. Raadpleegbaar op:

https://www.curriculumcommissie.nl/files/ugd/de92a5_f6fccac143ef45a88e40f55742891823.pdf

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. University Press. Raadpleegbaar op:

<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2003/12/16/waarden-normen-en-de-last-van-het-gedrag>

Woerdman, E., & Krol E. (2020). *Politiek en politicologie*. (5e druk). Noordhoff Uitgevers.

Bijlagen

1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Hieronder is het conceptraamwerk van de kerndoelen burgerschap voor onderbouw vo weergegeven. De conceptkerndoelen (SLO, 2024) zijn te [downloaden](#) vanaf de website van SLO.

Domeinen	Kerndoelen
A. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur
B. Samenleving en democratie	2. Diversiteit
	3. Democratische waarden
	4. Maatschappelijke betrokkenheid
	5. Democratische betrokkenheid
C. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken

Tabel 1. Conceptraamwerk kerndoelen burgerschap onderbouw vo

1.1 Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen

Hieronder is het huidige conceptraamwerk voor de eindtermen maatschappijleer opgenomen, met in de laatste kolom (KD) aangegeven op welk(e) kerndoel(en) onderbouw vo er voortgebouwd wordt bij de desbetreffende eindterm(en).

Domeinen	Titel (sub)domein examenprogramma <i>Eindtermen (ET)</i>	KD Burger- schap
Domein A	Vaardigheden	
<i>Subdomein A1</i>	Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden <i>ET 1,2</i>	
<i>Subdomein A2</i>	Vakspecifieke benaderingswijze <i>ET 3,4</i>	
<i>Subdomein A3</i>	Oriëntatie op studie en beroep <i>ET 5</i>	
Domein B	Democratische waarden en grondrechten	
<i>Subdomein B1</i>	Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten <i>ET 6,7,8,9</i>	3

Domein C	Sociale cohesie en sociale verschillen	
<i>Subdomein C1</i>	Vraagstukken <i>ET 10</i>	6
<i>Subdomein C2</i>	Cultuur, socialisatie en identiteit <i>ET 11,12</i>	2
<i>Subdomein C3</i>	Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving <i>ET 13,14,15</i>	2
<i>Subdomein C4</i>	Sociaal handelen <i>ET 16</i>	4
Domein D	Politiek en macht	
<i>Subdomein D1</i>	Vraagstukken <i>ET 17</i>	6
<i>Subdomein D2</i>	Macht en politieke stelsels <i>ET 18,19</i>	
<i>Subdomein D3</i>	Werking van democratie en politiek <i>ET 20,21,22</i>	
<i>Subdomein D4</i>	Politiek handelen <i>ET 23</i>	5
Domein E	Dilemma's en rechtvaardigheid	
<i>Subdomein E1</i>	Vraagstukken <i>ET 24</i>	6
<i>Subdomein E2</i>	Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat <i>ET 25, 26</i>	
<i>Subdomein E3</i>	Welvaart, welzijn en dilemma's in internationaal perspectief <i>ET 27,28</i>	
<i>Subdomein E4</i>	Rechtvaardig handelen <i>ET 29</i>	4, 5

Tabel 2. Overzicht hoe eindtermen voortbouwen op kerndoelen burgerschap

2. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw

In paragraaf 4.3 worden de huidige examenprogramma's vergeleken met de conceptexamenprogramma's. Hieronder staan specifieke vergelijkingen met de huidige programma's vmbo en die van havo-vwo.

2.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo

De huidige examenprogramma's maatschappijleer voor vmbo (alle leerwegen) bestaan voor alle leerwegen uit de volgende zeven kerndelen met elk één eindterm:

- K1 Oriëntatie op leren en werken
- K2 Basisvaardigheden
- K3 Leervaardigheden in het vak maatschappijleer
- K4 Cultuur en socialisatie
- K5 Sociale verschillen
- K6 Macht en zeggenschap
- K7 Beeldvorming en stereotypering

Deze inhouden zijn voor een belangrijk deel opgenomen én geactualiseerd in de eindtermen van de conceptexamenprogramma's.

K1 Oriëntatie op leren en werken heeft nu zijn plek gekregen in de LOB-eindterm (eindterm 5).

De meer algemene basisvaardigheden (K2) zijn niet meer in de nieuwe programma's opgenomen en de basisvaardigheden die wel zijn opgenomen, zoals informatievaardigheden, zijn ondergebracht in het domein A (vaardigheden).

De leervaardigheden van maatschappijleer (K3) zijn herkenbaar in domein A, met name in de uniform beschreven vakspecifieke benaderingswijze.

De overige, meer kennisgerichte kerndelen en eindtermen (K4 tot en met K7) zijn voor een belangrijk deel ondergebracht in domein C (sociale cohesie en sociale verschillen) en domein D (politiek en macht).

Ten opzichte van de huidige examenprogramma's zijn er nieuwe domeinen en subdomeinen toegevoegd. Het betreft domein B (democratische waarden en grondrechten), domein E (dilemma's en rechtvaardigheid) en de subdomeinen over vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4). Deze domeinen en subdomeinen richten zich met name op burgerschap. Daarnaast zijn in twee eindtermen (15 en 21) inhouden van digitale geletterdheid opgenomen.

2.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo

De huidige examenprogramma's maatschappijleer voor havo en vwo bestaan uit de volgende vijf domeinen met in totaal zestien eindtermen:

- A Vaardigheden
- B Rechtsstaat
- C Parlementaire democratie
- D Verzorgingsstaat
- E Pluriforme samenleving

Ook deze inhouden zijn voor een belangrijk deel opgenomen in de eindtermen van de conceptexamenprogramma's.

Het domein Vaardigheden is in de kern vergelijkbaar met het domein Vaardigheden van de conceptexamenprogramma's. Hieraan is nu een LOB-eindterm toegevoegd.

De kennisdomeinen B (rechtsstaat) en C (parlementaire democratie) zijn voor een belangrijk deel herkenbaar in de domeinen B (democratische waarden en grondrechten) en D (politiek en macht).

Kennisdomein D (verzorgingsstaat) is niet meer als zodanig opgenomen in de geactualiseerde examenprogramma's, maar komt in subdomein E3 (onder meer welvaart en welzijn) enigszins terug.

Kennisdomein E (pluriforme samenleving) is terug te vinden in domein C (sociale cohesie en sociale verschillen).

De internationale component die in de huidige programma's in elk kennisdomein terugkomt in een laatste subdomein (B3, C3, D4 en E4) is in de conceptexamenprogramma's opgenomen in subdomein E3 (welvaart en welzijn en dilemma's in internationaal perspectief) en enigszins in domein D2 (macht en politieke stelsels). Ook in de subdomeinen met betrekking tot de vraagstukken kan de internationale dimensie in beeld komen.

Ten opzichte van de huidige examenprogramma's zijn een nieuw domein en nieuwe subdomeinen toegevoegd. Het betreft domein E (dilemma's en rechtvaardigheid) en de subdomeinen over vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4). Deze domeinen en subdomeinen richten zich met name op burgerschap. Daarnaast zijn in twee eindtermen (15 en 21) inhouden van digitale geletterdheid opgenomen.

3. Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De volgende leraren, vakexperts, curriculumexperts en procesregisseur maakten deel uit van de vakvernieuwingscommissie:

Leraren

- Boraya van der Burgt
- Tom Drukker
- Mitchel Eijkemans
- Daan van der Hoek
- Mariëlle Kanters
- Gert-Jan van den Nieuwenhuijzen
- Lennart Schra
- Rianne Zuurmond-Geelhoed

Vakexperts

- Jefta Bego
- Lars van der Bruggen
- Koen Dogterom
- Coen Gelinck

Curriculumexperts

- Luuk Kampman
- Han Noordink

Procesregisseur

- Ike Overdiep

4. Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen voorzagen de vakvernieuwingscommissie van feedback:

- College voor de Rechten van de Mens: Frauke de Kort, Krista Janssen, Lucho Rubic Reparaz;
- Stichting Cito, Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling: Lody Smeets, Annelies van Vugt, Femke Loef;
- CvTE, College voor Toetsen en Examens: Jan van Miert, Pieter van der Bent;
- LOOMM, Landelijk Overleg Opleiders Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen: Twan Brinkman, Broer van der Hoek, Berend Jan Mulder;
- MEVW, Media voor Educatie Vak en Wetenschap: Michiel Bugter, Klaas Dolsma;
- NVLM, Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer: Chiel Huijskes, Martijn Blom, Niels Dekker, Frank Beuger;
- ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat: Yvonne van Gispem, Sedi van Loon;
- UNESCO Nederland: Marieke Brugman.

5. Geraadpleegde vakexperts

5.1 Vooraf benoemd

De volgende experts zijn vooraf benoemd om hun input en feedback te geven:

- Ahmet Dikbas, docent maatschappijleer vmbo en projectleider burgerschap Albeda MBO;
- Bram Eidhof, eigenaar Bureau Common Ground, eindredacteur *Handboek Burgerschap*;
- Hessel Nieuwelink, lector Burgerschapsonderwijs en wetenschappelijk directeur van het Centre of Expertise Urban Education, Hogeschool van Amsterdam.

5.2 Gedurende het proces geraadpleegd

De volgende experts zijn gedurende het ontwikkelproces achtereenvolgens gevraagd om hun input en feedback te geven:

- Nataša Grgurina, curriculumexpert digitale geletterdheid, SLO;
- Isolde de Groot, universitair docent leerstoelgroep Educatie, Universiteit voor Humanistiek;
- Jacquélien van Stekelenburg, hoogleraar Sociale verandering en conflict, Vrije Universiteit Amsterdam;
- Anton Bakker, curriculumexpert SLO, onder meer op het gebied van doelformuleringen;
- Lody Smeets, (voorheen) examenmaker en clustermanager kunst- en maatschappijvakken, Cito;
- Marietje Beemsterboer, docent levensbeschouwing en onderzoeker lectoraat De Pedagogische Opdracht, Hogeschool InHolland;
- Sanne Kruikemeier, hoogleraar Digitale samenleving en media, Universiteit Wageningen;
- Lyanca van de Groep, curriculumexpert digitale geletterdheid kerndoelen, SLO.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

slo

Bezoekadres

Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres

Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40

E info@slo.nl

W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)